

Journal of History of Literature

Vol. 18. No. 2 (Ser:89/2) 2026: 146-176

Received: 2025.09.18 - Accepted: 2025.11.22

Original Article

Iranian-born poet of Indian style: Inayat Khan Ashna

Naser Rahimi¹, Seyed Masoud Hashemi Kasvaei²

1. Introduction

This study examines the life of Inayat Khan Ashna (1627–1670), a Persian-speaking poet of the 11th century AH, drawing on primary sources and contemporary accounts. Through historical analysis, it provides detailed information on his name, date of birth, birthplace, parents, spouse and children, physical appearance, religion and beliefs, relations with the government, death and burial, and occupations. It establishes that Inayat Khan, despite being of Iranian descent, was born and raised in India and never visited Iran. His grandfather, Khwaja Abu al-Hasan Torbati, migrated from Iran to India during Akbar Shah's reign and attained the position of minister. His father, Zafar Khan, was also a poet and a man of learning and literature, enjoying the support of contemporary rulers; Shah Jahan entrusted him with the governance of Kashmir. Inayat Khan's mother, Bozorg Khanom, was the niece of Banoo Mumtaz Mahal, Shah Jahan's queen. Benefiting from this distinguished family background, as well as his own literary and scholarly abilities, Inayat Khan eventually attained ministerial rank at court. Over 4,500 couplets of his poetry and one prose work, *Molakhas-e Shah Jahan Nameh*, have survived. This book, composed during his tenure as head of the royal library, summarizes thirty years of Shah Jahan's reign from extensive historical sources, presenting them in a simplified language that was appreciated by contemporary readers.

1. Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Semnan University, Semnan, Iran; email of the corresponding author: rahimi.naser@semnan.ac.ir

2. PhD Candidate of Persian Language and Literature, Semnan University, Semnan, Iran; email: hashemimasoud68@yahoo.com

 <https://orcid.org/0009-0003-0832-4165>

 <https://orcid.org/0000-0002-7964-3468>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.241593.1430>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

2. Literature Review

In Dehkhoda's lexicon, five lines are devoted to Ashna, two of which contain errors. Following that, a six-page article by Dr. Amir Hassan Abedi exists, yet it is neither comprehensive nor free of minor mistakes; its brevity leaves many aspects of the poet's life unexplored. Two entries in *The Encyclopedia of Persian Language and Literature in the Subcontinent* - "Ashna Torbati Kashmiri" and "Ahsan Torbati" - offer more detailed accounts of Ashna and his father. However, compared to the present study, these entries exhibit shortcomings and errors, including:

- The failure to calculate Ashna's birth date and the onset of his poetic career
- Misidentification of Ashna's mother, Bozorg Khanom, as the sister of Banoo Mumtaz Mahal, which has been corrected
- Omission of the office he received in childhood and the period he governed temporarily on behalf of his father
- Confusion of *Molakhas-e Shah Jahan Nameh* with *Qarniya*, treating them as a single work, whereas they are two separate compositions
- Lack of information regarding his religion and beliefs
- Absence of details concerning his spouse and children.

3. Methodology

To collect personal, professional, and literary information about Ashna, primary historical texts were first consulted, most of which were composed during the poet's lifetime by authors close to his family, possessing precise knowledge of his circumstances. Subsequently, literary-historical sources, including tazkarehs, were examined to extract details about his literary life. Finally, *Molakhas-e Shah Jahan Nameh*, authored by Ashna himself, was studied to gain insights into his life and family. Four manuscripts of his diwan were also analyzed to uncover personal details and his relationships with other poets. Information from these sources was then thematically categorized under appropriate headings, with relevant poetic evidence incorporated where applicable.

4. Discussion

Inayat Khan Ashna was among the prominent thematic poets of the 11th century AH in the Indian subcontinent. Alongside poetry, he engaged in historiography, enhancing his scholarly reputation. Despite attaining civil and military offices and being related maternally and through his grandmother to the Mughal dynasty, enjoying recognition among the emperors due to his father's and grandfather's positions, much of his personal and literary life remained obscure, and even authoritative sources contain evident errors. This study aims not only to clarify these obscure aspects and correct previous mistakes but also to address the following questions:

- What were the other dimensions of Inayat Khan's life as a historian and poet with political and military roles?

- Why and to what extent was he trusted by Shah Jahan?

5. Conclusion

The life and literary contributions of Inayat Khan Ashna largely remained obscured due to several factors, including being born in India and never visiting Iran, as well as contemporaneity with leading poets such as Saeb, Kalim, and Salim, whose fame overshadowed him. Due to his father's and grandfather's status, he attained an office at the age of seven unprecedented for any child, advancing through military ranks and assuming administrative positions such as Darughi-e Dagh, ultimately reaching Darughi-e Huzur, a position reserved for trusted nobles, given that his grandfather served as minister under Jahangir Shah and his father was a Mughal commander. His mother, Bozorg Khanom, was the niece of Banoo Mumtaz Mahal, Shah Jahan's queen. Under Shah Jahan's direct orders, he governed Kashmir on behalf of his father for nearly two years, and in the final year of Shah Jahan's reign, he was appointed head of the royal library. As a commander, he oversaw 1,500 infantry and 200 cavalry, and during the succession conflict among Shah Jahan's sons, he fought alongside his father in the army of the crown prince Dara Shikoh. Despite these political and military responsibilities, Inayat Khan continued to compose poetry, leaving nearly 5'000 couplets for posterity.

Keywords: Inayat Khan Ashna, Zafar Khan Ahsan, Diwan of Ashna, poetry of Indian style, poets of the Shah Jahan of the Mughal dynasty

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۲، (پیاپی ۸۹ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۴۶ تا ۱۷۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۷

شاعر ایرانی تبار سبک هندی: عنایت خان آشنا

ناصر رحیمی^۱، سید مسعود هاشمی کاسوائی^۲

چکیده

این مقاله به بررسی زندگی عنایت خان آشنا (۱۰۸۱ - ۱۰۳۷ هـ.ق) شاعر فارسی گوی قرن یازدهم می‌پردازد و با استناد به منابع دست اول و نزدیک به عهد شاعر، به روش تحلیل تاریخی اطلاعاتی درباره نام، تاریخ تولد، زادگاه، پدر و مادر، همسر و فرزند، صورت ظاهر، مذهب و عقاید، ارتباط او با حکومت، وفات و خاک‌جای، و مشاغل شاعر به دست می‌دهد. و معلوم می‌دارد که عنایت خان تباری ایرانی دارد اما در هند زاده و بالیده و هیچ‌گاه به ایران نیامده است. جدش خواجه ابوالحسن تربتی در عهد اکبر شاه گورکانی از ایران به هند رفته و به مقام وزارت رسیده است. پدرش ظفرخان نیز شاعر و اهل فضل و ادب بوده و مورد حمایت حاکمان زمان قرار گرفته و شاهجهان حکومت کشمیر را به او واگذاشته بوده است. مادر عنایت خان به نام بزرگ خانم خواهرزاده بانو ممتاز محل، ملکه شاهجهان بوده است. به سبب برخورداری از چنین پیشینه خانوادگی و بهره‌مندی از علم و فضل و ادب، عنایت خان مدتی به مقام وزارت دربار نیز نائل آمد. از او بیش از چهار هزار و پانصد بیت شعر و یک کتاب نثر با نام ملخص شاهجهان نامه باقی مانده

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران (نویسنده مسئول). rahimi.naser@semnan.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران. hashemimasoud68@yahoo.com

 <https://orcid.org/0009-0003-0832-4165>

 <https://orcid.org/0000-0002-7964-3468>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.241593.1430>

است. کتاب مزبور مربوط به زمانی است که وی به ریاست کتابخانه سلطنتی رسید و تاریخ سی ساله سلطنت شاهجهان را از کتاب‌های مفصل تاریخی آن عهد، تلخیص و عبارات آن را ساده کرد که مورد پسند همگان واقع شد.

کلیدواژه‌ها: عنایت‌خان آشنا، ظفرخان احسن، دیوان آشنا، شعر سبک هندی، شاعران عهد شاهجهان گورکانی

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

عنایت‌خان آشنا یکی از شاعران مضمون‌پرداز قرن یازدهم هجری در شبه قاره هندوستان است. او در کنار شاعری به تاریخ‌نگاری نیز پرداخته و این امر نیز در کنار عوامل دیگر به اعتبار او افزوده است. نامبرده به رغم دستیابی به مشاغل دیوانی و مناصب لشکری، و همچنین داشتن نسبت سببی با خاندان گورکانی (از طرف مادر و مادربزرگ) و دارا بودن اعتبار کلی در نزد امپراتوران هند (به جهت موقعیت پدر و پدربزرگ)، در گمنامی به سر برده و بخش‌های بسیاری از زندگی شخصی و ادبی وی در حاله‌ای از ابهام قرار دارد و حتی در معتبرترین آثاری که درباره او و خانواده‌اش نگاشته شده اشتباهات آشکار به چشم می‌خورد. ما در این پژوهش علاوه بر روشن کردن نقاط تاریک و اصلاح سهو و خطاها، برآنیم تا به پرسش‌های زیر پاسخ دهیم:

- ۱) ابعاد دیگر زندگی عنایت‌خان موزّخ، به عنوان شاعری که زندگی سیاسی و نظامی هم داشته، چگونه بوده است؟
- ۲) آشنا چرا و چقدر مورد اعتماد شاهجهان گورکانی بوده است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

در لغت‌نامه دهخدا پنج سطر درباره آشنا آمده که دو غلط هم دارد. پس از آن مقاله‌ای است شش صفحه‌ای از دکتر امیرحسن عابدی که جست‌وجوی کاملی نیست، سهو‌هایی در آن به چشم می‌خورد و به‌علت اجمال و اختصار، بسیاری از نکات و زوایای زندگی شاعر، در آن همچنان نامکشوف مانده است. در نهایت باید از دو مدخل «آشنا تربتی کشمیری» و «احسن تربتی» در دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، نام ببریم که در مورد آشنا و پدرش مطالبی مفصل‌تر از یادداشت‌های پیش‌گفته در دو مدخل جداگانه دارد. این دو مدخل در مقایسه با مقاله حاضر کاستی‌ها و خطاهایی دارند که در ادامه آن‌ها را اشاره‌وار ذکر می‌کنیم:

- تخلّص دیگر آشنا را نگفته است.

- تاریخ تولّد و آغاز به شاعری آشنا را محاسبه نکرده است.

- نام و علّت نامگذاری ظفرخان را عنوان نکرده است.

- مادر آشنا، بزرگ‌خانم را به اشتباه خواهر بانو ممتاز محل معرفی کرده و بر آن تأکید هم کرده است. ما نادرست بودن این گزاره را اثبات کرده‌ایم.

- به منصبی که آشنا در خردسالی دریافت کرد و منصب داروغگی داغ و چند ماهی که به نیابت از پدر حکومت کرد هیچ اشاره‌ای نشده است.

- محمّدطاهر نصرآبادی (صاحب تذکره نصرآبادی) را که به هند نرفته و حتی سفر به هند را نکوهیده، همنشین آشنا معرفی کرده است.

- بین دو تاریخ وفاتی که برای آشنا مطرح است، یعنی ۱۰۸۱ و ۱۰۷۷، ۱۰۸۱ را به دلیل آنکه به قول خودشان «دوست و همنشین آشنا»، یعنی نصرآبادی نقل کرده پذیرفته‌اند، در حالی که ما با تحلیل به این تاریخ رسیده‌ایم.
- ملخص شاهجهان‌نامه و قرینه را دو نام از یک اثر آشنا دانسته‌اند، در حالی که این دو نام متعلق به دو اثرند.
- در مورد مذهب و عقاید آشنا و خاندانش مطلبی ننوشته است.
- در رابطه با همسر و فرزندان وی مطلبی نیست.
- در مورد ظاهر آشنا سکوت کرده است.
- منابع دست اولی مانند عمل صالح، بهارستان سخن، تذکره مجمع التفاضل، سفینه خوشگو، تذکره هفت اقلیم، تذکره مرآت آفتاب‌نما و جز این‌ها را ندیده‌اند.
- در مورد صلوات دریافتی آشنا و پیش‌کش‌هایش به شاه مطلبی ندارد.
- در بخش زندگی لشکری آشنا، تنها به نام بردن از آخرین منصبش بسنده کرده و وقایع پیش از آن را عنوان نکرده است.
- در رابطه با چگونگی دریافت القاب عنایت‌خان و ظفرخان توسط آشنا و پدرش نکته‌ای نگفته است.
- به توبه ظفرخان اشاره‌ای ندارد.
- به راهبایی صائب به دربار شاهجهان، به کمک ظفرخان اشاره کرده، که این مطلب خطاست و صائب هیچگاه شاهجهان را ندیده است.
- در جایی پسر ظفرخان را به جای «محمدطاهر»، «صمدطاهر» معرفی می‌کند.

۲. نام، لقب، تخلص

نام وی در قریب به اتفاق تذکرها «محمدطاهر» است (نک: کنبو، ۱۹۶۷، ج ۱: ۱۱ (مقدمه)؛ نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۸۱؛ خوشگو، ۱۴۰۰، ج ۲: ۱۳؛ شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۷۶۲؛ شاهنوازخان، ۱۳۸۸: ۴۹۴؛ آرزو، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۱۶؛ آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۱۶۱؛ اورنگ‌آبادی، ۱۹۷۷: ۳۹؛ ایمان، ۱۳۴۹: ۶۶؛ هاشمی بنیانی دهلوی، ۱۲۶۲: ۱۷۷؛ عاشقی، ۱۳۹۱، ج ۱ الف: ۱۱۶؛ گوپاموی، ۱۳۹۱: ۷۹؛ حسن‌خان بهادر، ۱۲۹۳: ۵۴؛ دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۵۵؛ بیگم، ۱۹۹۸: ۲۶۹؛ عبدالرشید، ۱۳۴۶: ۳۴؛ احسن کشمیری، ۱۳۵۵: ۲۶؛ عابدی، ۱۳۷۷: ۲۳۹). لیکن در تذکره شعرای متقدمین^۱ «عنایت‌علی‌خان» آمده؛ همچنین سراج‌الدین علی‌خان آرزو در تذکره خود، پس از نقل نام «محمدطاهر»، عنوان می‌کند: «فقیر آرزو در دیباچه دیوان پدرش که عبارت است از ظفرخان احسن، «عنایت‌الله» نام نوشته دیده» (آرزو، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۱۶). صاحب پادشاهنامه نیز ضمن نقل ماجرای نام او را «عنایت‌الله» می‌نویسد (نک: لاهوری، ۱۸۶۸، ج ۲: ۴۸۹). محمدصالح کنبو در کتاب خود، موسوم به عمل صالح نیز از ایشان با نام «عنایت‌الله» یاد می‌کند: «... و عنایت‌الله ولد ظفرخان به منصب هزاری و صد سوار مفتخر گشتند» (کنبو، ۱۹۷۲، ج ۳: ۵۷).

نام «محمدطاهر» گاه با صفت‌های پیشین و پسین نیز همراه شده است؛ فی‌المثل در منابعی مانند تذکره نصرآبادی، مآثر الامرا، بهارستان سخن، تذکره سرو آزاد، تذکره شام غریبان، تذکره نتایج الافکار، تذکره شمع انجمن، لغت‌نامه دهخدا، ترجمه بزم تیموریه، تذکره شعرای پنجاب، صفت «میرزا» به آن افزوده شده و در موارد انگشت‌شماری هم «خواجه» که به احتمال زیاد برای تعظیم و تکریم بوده است (نک: خوشگو، ۱۴۰۰، ج ۲: ۱۳؛ عابدی، ۱۳۷۷: ۲۳۹). دو صفت «شاهجهان‌آبادی» (نک: آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۱۶۱) و «لاهوری» (نک: عبدالرشید، ۱۳۴۶: ۳۴) نیز که نسبت شاعر را به این دو شهر می‌رساند، فقط در دو منبع آمده است.

لقب شاعر به گواهی تذکره‌نویسان «عنایت‌خان» است و بر خلاف نام وی بر سر آن مناقشه نیست. این لقب چنان مشهور و مورد وثوق همگان است که برخی تذکره‌ها به جای نام شاعر به ذکر لقب «عنایت‌خان» بسنده کرده‌اند (نک: راشدی، ۱۳۴۶، ج ۱: ۱۹ و ۱۵ و ۱۴؛ مخلص لاهوری، ۲۰۱۷: ۸۵؛ کهویهای، ۱۹۶۰، ج ۴: ۲۲؛ چند اخلاص، ۱۲۰۷: ۱۴؛ سرخوش، ۱۹۵۱: ۸؛ مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۲۶۵). تذکره شعرای پنجاب تنها تذکره‌ای است که نام و تخلص شاعر را آورده و در مورد لقب او سخنی نگفته است (نک: عبدالرشید، ۱۳۴۶: ۳۴). لقب مذکور از طرف شاهجهان پادشاه گورکانی به میرزا محمدطاهر اعطا شده و در این مورد نیز اختلاف نظری وجود ندارد، اما دکتر محمد اسلم‌خان در مقدمه دیوان ظفرخان (پدر شاعر)، به تاریخ دریافت این لقب اشاره می‌کند و می‌نویسد: «هنگامی که در سن هفت سالگی بود، شاهجهان وی را خطاب عنایت‌خان اعطا فرموده بود» (احسن، ۱۳۵۵: ۲۶). حال آنکه این حرف با توجه به آنچه عنایت‌خان در کتاب ارزشمند خود یعنی ملخص شاهجهان‌نامه آورده، اشتباه است. عنایت‌خان ابتدا در مورد منصبی صحبت می‌کند که در جشن وزن قمری^۲ هنگامی که هفت ساله بوده از شاهجهان دریافت کرده است. (نک: آشنا، ۱۳۸۸: ۲۰۲) سپس در جایی دیگر در مورد دریافت لقب «عنایت‌خان» می‌گوید: «[ربیع الاول و ربیع الثانی (از هفده ربیع الاول تا ششم ربیع الثانی) ۱۰۶۰ (یکم تا نوزدهم فروردین ۱۰۲۹)] نگارنده این نگارین‌نامه مفاخر و معالی به خطاب عنایت‌خانی نامور گشت». (همان: ۵۲۴) با اندکی تأمل درمی‌یابیم که این لقب صلّه حسن طلب مثنوی زیر است که شاعر در مقطع آن از شاه درخواست لقب کرده:

در این ایام جشن عالم‌افروز	شرف بخشید وزن شه به نوروز
خلایق گشته از بند غم آزاد	ندارد کس سه عید اینچنین یاد
جهانی شد ز جود شاه معمور	از این ایام بادا چشم بد دور
به روز وزن شاهنشاه دوران	کند تحویل چون در برج میزان
سزد گر از پی سنجیدن او	شود خورشید و مه سنگ ترازو
	(آشنا، بی تا الف: ب ۶۵)
ترا داد ایزد از محض کرامت	به استحقاق تشریف خلافت
خطابت ثانی صاحبقران کرد	امیرالمؤمنین شاه جهان کرد
تو هم پاداش احسان مکرمت کن	خطاب این کمترین را مرحمت کن
	(همان: ب ۶۶)

با آنکه نه این مثنوی عنوانی دارد که به تأثیر آن در اخذ این لقب دلالت کند و نه در ملخص شاهجهان‌نامه به آن اشاره‌ای شده، ولی نظر به شواهدی که در ادامه خواهد آمد، مطمئن می‌شویم که به خطا نرفته‌ایم؛ اولاً سال ۱۰۶۰ تنها سالی در دوره شاهجهان است که عید نوروز و جشن وزن قمری (مصادف شده‌اند. ثانیاً منظور از سه عید، میلاد پیامبر اسلام (ص)، عید نوروز و جشن وزن است. ثالثاً جشن وزن قمری سال ۱۰۶۰ دقیقاً در بازه نوزده

روزه جشن آن سال یعنی هفده ربیع الاول تا ششم ربیع الثانی (اول تا نوزدهم فروردین) بوده و روز سوّم ربیع الثانی برگزار شده است (نک: آشنا، ۱۳۸۸: ۵۲۴).

همه منابع برای میرزا محمدطاهر فقط لقب «عنایت خان» را ذکر کرده‌اند مگر حسین قلی خان عظیم‌آبادی و دکتر امیرحسن عابدی که برای وی لقب «خان زمان» را نیز قائل‌اند. (نک: عاشقی، ۱۳۹۱، ج ۱ الف: ۱۱۶؛ عابدی، ۱۳۷۷: ۲۳۹). در این باره باید گفت که در هیچ یک از صفحات و سطور کتاب ملخص شاهجهان‌نامه، مؤلف از لقب خان زمان خود یاد نمی‌کند و انتساب این لقب به وی به ظن قوی درست نیست چرا که عنایت خان در جای‌جای کتاب خود از شخصی با عنوان «خان زمان» نام می‌برد. اگر او نیز به چنین لقبی ملقب بود، یادآور می‌شد که خان زمان مزبور غیر از خود اوست، یا به تاریخی که این لقب را دریافت داشته، اشاره‌ای می‌نمود چنانکه درباره لقب عنایت خان چنین کرده است. در سرتاسر ملخص شاهجهان‌نامه که نوشته خود شاعر است، فقط یک خان زمان معرفی می‌شود که پسر «مهابت خان خانان سپهسالار» است و برادری به نام «لهراسب» دارد. نام این پدر (مهابت خان) و پسرانش (خان زمان و لهراسب) در صفحات زیادی تکرار شده است. در کتاب تاریخ ادبیات در ایران نیز به خان زمان دیگری برمی‌خوریم که معاصر شاهجهان بوده اما غیر از عنایت خان آشنا و پسر مهابت خان است: «میرزا امان‌الله امانی ملقب به خان زمان معاصر شاهجهان در شاعری شاگرد مرشدخان بود و خان مرشد غزل‌هایش را ارزیابی می‌کرد و عیب و هنرش را می‌نمود» (صفا، ۱۳۶۶، ج ۵/۱: ۵۱۴). اما دکتر عابدی در کنار این سهو، در باب تخلص شاعر به نکته‌ای اشاره می‌کند که در هیچ منبعی به آن توجه نشده است. قاطبه تاریخ‌نگاران و تذکره‌نویسان متفق‌القول‌اند که تخلص میرزا محمدطاهر، «آشنا» است؛ و تنها دکتر عابدی است که به تخلص دیگر عنایت خان، یعنی «طاهر» اشاره می‌کند. شگفتی وقتی مضاعف می‌شود که از این تخلص در معرفی‌نامه عنایت خان که خود در ابتدای ملخص شاهجهان‌نامه نگاشته است هم اثری نمی‌بینیم. شاید در ابتدا این تصور به وجود بیاید که احتمالاً تخلص «طاهر» که نامی از آن برده نشده، تخلص روزگار جوانی شاعر بوده و سپس متروک گشته و «آشنا» جایگزین آن شده باشد، اما در غزلیات آشنا به دو بیت در دو غزل برمی‌خوریم که شاعر «آشنا» و «طاهر» را با هم آورده است که این فرضیه را باطل می‌کند:

نباشد «آشنا» را هیچ غمخواری مگر «طاهر»
 که در کوی بتان گاهی خبر می‌گیرد از حالش
 «آشنا» پیش تو چون «طاهر» اگر می‌بودم
 شکوه از دست تو در پیش تو سر می‌کردم
 (آشنا، بی تا الف: ب ۱۲۴)
 (آشنا، بی تا الف: ب ۱۲۴)

تردید مربوط به نام و لقب و تخلص شاعر با مراجعه به صفحات ابتدایی ملخص شاهجهان‌نامه برطرف می‌شود؛ آنجا که خود می‌گوید: «راقم این سطور پریشان محمدطاهر متخلص به آشنا المخاطب به عنایت خان بن ظفرخان بن خواجه ابوالحسن» (آشنا، ۱۳۸۸: ۴۴).

۳. تاریخ و محلّ ولادت

تاریخ تولّد وی در هیچ یک از منابع اعم از تاریخی و ادبی ذکر نشده است؛ اما حسام‌الدین راشدی در تذکره شعرای کشمیر ضمن معرفی نسخه‌ای از کلیات ظفرخان که به شماره ۳۲۹ در کتابخانه بانکی پور هند نگهداری می‌شود و مدّعی است که به خط خود ظفرخان است، می‌گوید: «در سال ۱۰۵۳ استنساخ شده است. از دیباچه معلوم می‌شود که ظفرخان وقتی که این دیباچه [را] می‌نوشت، پسرش عنایت‌الله به دنیا چشم گشود و طالب کلیم تاریخ تکمیل این دیوان گفته است: «گل‌ها که چید از چمن طبع دسته شد» (راشدی، ۱۳۴۶، ج ۱: ۷۱) که مصراع یاد شده، طبق حساب جمل برابر با ۱۰۵۳ است.

محمد اسلم‌خان در مقدمه دیوان ظفرخان از یک نسخه خطی سراغ می‌دهد که در کتابخانه دیوان هند نگهداری می‌شود و کاتب آن نسخه یعنی احسن کشمیری در دیباچه‌اش می‌نویسد: «در این سال یعنی هزار و پنجاه و سه هجری فرزند دلپسند اقبالمند، چشم و چراغ این دودمان، روشنی‌بخش این خاندان بهره‌مند درگاه الیه عنایت‌خان گلچین ریاض فیض گردید و عقد گرانبایه سخن را به میزان طبع سنجید» (احسن کشمیری، ۱۳۵۵: ۲۶).

سال ۱۰۵۳ در زندگی عنایت‌خان تاریخ مهمی است. حال باید دانست که این سال زمان ولادت اوست یا تاریخ آغاز شاعری‌اش که خوشبختانه خود شاعر این گره را گشوده است. آشنا در خلال گزارش جشن وزن قمری سال ۱۰۴۴، که هفتم ربیع الثانی (۹ مهرماه ۱۰۱۳ هـ.ش) برگزار شده و شاه به اطرافیان و امیران بخشش‌ها نموده و خلعت‌ها داده، از نخستین منصب خود یاد کرده و سپس سن خود را در آن تاریخ بیان می‌کند که به این وسیله سال ولادتش به دست می‌آید:

جشن وزن قمری اختتام سال چهل و چهارم از عمر ابدطراز ... ذات همایون را به رسم معهود به طلا و دیگر اشیا سنجیدند و از پیشگاه خلافت و افاضل خاقانی عالمی کامیاب امید گشت؛ از جمله این شیرازه‌بند سوانح اقبال که در آن وقت هفت مرحله از مراحل زندگانی [را] طی نموده بود، با وجود صغر سن به منصب درخور سرفرازی یافت. (آشنا، ۱۳۸۸: ۲۰۲)

مطابق این اشاره آشکار، عنایت‌خان آشنا در سال ۱۰۳۷ هجری قمری، مصادف با آغاز سلطنت شاهجهان زاده شده است. وی در کتاب دیگرش نیز ضمن یاد کردن از سوانح سال ۱۰۴۳، به هفت‌سالگی خود در آن تاریخ اشاره می‌کند و می‌نویسد: «از سوانح این ایام (سنه ۱۰۴۳) منتظم گشتن راقم این صحیفه گرامی است در سلک منصبداران در سن هفت سالگی از خانه‌زاد پروری» (راشدی، ۱۳۴۶، ج ۴: ۱۷۷۳) قول اول از کتاب مخلص شاهجهان نامه نقل شده که چاپ منقحی از آن در دست است، لیکن مطلب دوم از کتاب قرئیه منقول است که نه تنها چاپ نشده، بلکه نسخه‌ای از آن نیز به دست نگارنده نرسیده است؛ چرا که هیچ نسخه‌ای از آن در کتابخانه‌های ایران موجود نیست و تحصیل میکروفیلم نسخه خطی از هند و پاکستان و انگلستان هم هفت‌خانی است رستم‌کش. دانسته‌های راقم این سطور از کتاب قرئیه، محدود می‌شود به آنچه که در تذکره شعرای کشمیر آمده است. در صفحات پایانی جلد چهارم آن تذکره تقریباً ۳۰ صفحه از کتاب قرئیه آمده است. بخش‌های منتخب، قسمت‌هایی است که عنایت‌خان درباره خود و خانواده‌اش اطلاعاتی به دست می‌دهد. اینکه بدون بررسی نسخه‌هایی از قرئیه، تا چه حد می‌توان به مطالب مندرج در تذکره شعرای کشمیر، خاصه در مبحث پرلغزشی چون تاریخ، اعتماد کرد، خود مطلب قابل تأملی است. نگارنده همان تاریخ ۱۰۴۴ را برای ماجرای دریافت منصب عنایت‌خان صحیح می‌داند چرا که دست کم در این تاریخ، روز و ماه نیز ذکر شده است. نکته دیگر اینکه سفر شاهجهان به کشمیر^۳، بیش از چهار ماه به طول انجامید؛ چهار ماهی که در هر دو سال ۱۰۴۴ و ۱۰۴۳ گسترده بوده است: «هجدهم این ماه (ذی الحجه ۱۰۴۳) موافق بیست و پنجم خرداد (۱۵ ژوئن ۱۶۳۴ م) موکب همایون، دولتخانه کشمیر را به فر نزول مزین گردانید» (آشنا، ۱۳۸۸: ۱۸۶). «۵ جمادی الثانی ۱۰۴۴، ۲۶ نوامبر ۱۶۳۴ م، ریات عالیات که از کشمیر متوجه لاهور گشته بود، به مبارکی داخل دارالسلطنت مذکور گردید» (همان: ۲۰۷). از آنجا که هنگام ورود شاه به کشمیر، حدود دوازده روز از سال ۱۰۴۳ باقی مانده بوده است، احتمال وقوع این پیشامد در سال ۱۰۴۴ بیشتر است.

در هیچ یک از منابع دست اول در مورد زادگاه آشنا صحبتی نشده است. تنها منبعی که از محل ولادت عنایت‌خان حرف می‌زند، تذکره پیمانان است. احمد گلچین معانی می‌گوید وی در هند ولادت یافته است (نک: گلچین معانی، ۱۳۶۸: ۳۱). هر چند این محقق برای اثبات صحت ادعایش سندی ارائه نکرده است، اما به احتمال بسیار حق به جانب اوست و عنایت‌خان در شبه قاره هندوستان متولد شده است. در ادامه نام این شاعر نیز نام شهری

نیامده است که آن را با حدس و گمان شهر محل تولدش بدانیم؛ مگر تذکره سرو آزاد و تذکره شعرای پنجاب که در دنباله تخلص وی به ترتیب «شاهجهان آبادی» و «لاهوری» نوشته‌اند. پدر بزرگش (جد پدری وی) مسلماً متولد و ساکن خراسان و بی‌گمان تربت (جام یا حیدریه) بوده چرا که وی را فقط «تربتی» خوانده‌اند و قدر مسلم از خراسان (تربت جام، تربت حیدریه یا جز این‌ها) راهی شبه فازه شده است؛ زیرا دو منبع در این باره تصریح می‌کنند، یکی تذکره نتایج الافکار که وی را «ابوالحسن تربتی خراسانی» معرفی می‌کند (نک: گویاموی، ۱۳۹۱: ۷۸) و دیگر کتاب تاریخ ادبیات فارسی در زمان تیموریان هند، که ترجمه فارسی کتاب بزم تیموریه است، در معرفی ظفرخان می‌گوید: «نام اصلی احسن‌الله، تخلص احسن و ظفرخان خطاب بود. پدرش خواجه ابوالحسن تربتی در زمان اکبر [پادشاه] از خراسان به هند آمد» (بیگم، ۱۹۹۸: ۲۶۷). مؤلف سفینه خوشگو، ظفرخان را نیز اهل تربت می‌داند: «نواب ظفرخان احسن تخلص، نام نامی اش میرزا احسن‌الله خلف امجد ارشد خواجه ابوالحسن مخاطب به آصف‌خان اکبرشاهی که رکن دولت آن حضرت بود، از ولایت تربت است». (خوشگو، ۱۳۹۹، ج ۲: ۲۶) اما می‌شود یقین کرد که ظفرخان، متولد هندوستان است. ظفرخان در نسخه منحصر به فردی که از دو مثنوی خود با نام‌های جلوه ناز و میخانه راز به خط خویش نگاشته و در کتابخانه انجمن سلطنتی آسیایی^۴ نگهداری می‌شود، خطاب به خداوند عرض می‌کند:

بیابم ز لطف تو از نو حیات
گر از ظلمت هند بخشی نجات
از آن شد سیه نامه‌ام از گناه
که زاییده در هند بخت سیاه
(احسن کشمیری، ۱۰۷۳: ب ۴۱)

از حسن تعلیلی که در مصراع دوم بیت دوم به کار رفته، مطمئن می‌شویم که وی در هند دیده به جهان گشوده و طبعاً عنایت‌خان آشنا نیز متولد همان دیار است. از دیگر سو ظفرخان در همین مثنوی از اصالت خراسانی پدرش صحبت می‌کند اما از اینکه خود هم متولد آن سامان بوده یا نه حرفی به میان نمی‌آورد (نک: احسن کشمیری، ۱۰۷۳: ب ۱۰۵).

۴. صورت ظاهر

در باب شکل و شمایل آشنا جز آنچه محمدافضل سرخوش در تذکره خود آورده و یک مثنوی از خود شاعر که در آن از امراض جسمانی خویش سخن گفته، مطلبی در دست نیست. در تذکره کلمات الشعرا حکایتی کوتاه آمده که ضمن آن می‌توان به نکاتی هر چند اندک در این باره پی برد: «گویند در امرودی صاحب‌حسن بود. در ایامی که خط سبزه پربزاد حسنتش را در شیشه کرده بود، درویشی موزون طبع برای دیدنش آمد، چون بار نیافت، این بیت نوشته فرستاد:

ناز بیجا چه کنی چون به رخت ریش آمد
شرم کن شرم که روز سیهت پیش آمد
(سرخوش، ۱۹۵۱: ۹)

در دیوان آشنا به یک مثنوی برمی‌خوریم که در نسخه‌های علیگر و رامپور، به ترتیب با عناوین «بیماری» (نک: آشنا، ۱۰۹۱: ب ۴۴) و «در شرح وجع مفاصل» (نک: آشنا، بی‌تا: ب ۱۷۱) ثبت شده است. هر چند ابتلا به درد مفاصل برای کسی که در چهل و چهار سالگی فوت کرده، کمی عجیب به نظر می‌رسد، اما اشاره مستقیم و مفصل خود شاعر به این عارضه، به ما اطمینان می‌دهد که آشنا با این بیماری دست به گریبان بوده است. نکته عجیب‌تر این که مثنوی مذکور در نسخه کتابخانه ذخیره سلیمان، که سال ۱۰۶۰ استنساخ شده نیز به چشم می‌خورد؛ یعنی عنایت‌خان در بیست و سه سالگی و شاید در سنین پایین‌تر از آن به این درد گرفتار شده؛ و به گمان ما وی در همان اوان نیز بهبود یافته است؛ چرا که در ملخص

شاهجهان نامه در خلال اطلاعات ریز و درشتی که از فعالیت‌های خود نوشته، اشاره‌ای به این درد زمین‌گیر کننده نکرده است، و آثار چنین دردی از جمله ناتوانی در راه رفتن بی یاری دیگران نیز در اخبار آن کتاب نیامده است. او در مثنوی مزبور ما را از سه نکته مطلع کرده است؛ اول درد مفاصل، دوم زمین‌گیری، به طوری که نماز خواندن ایستاده برایش غیرممکن بوده، و سوم کاهیدن جسم:

چون کنم استاده نمازی ادا	جای وضو دست بشویم ز پیا ...
چند توان کرد طی از درد پیا	راه ز دست دگران چون عصا
بر تنم از گوشت نیایی نشان	سبحه‌صفت گشته تمام استخوان ...
پیر شده از آبله اعضای من	عقد گهر گشته سرپای من
	(آشنا، ۱۰۶۰: ب ۱۲)
آبله‌اش رسته ز هر بیخ مو	خوشه‌صفت گشته سرپای او
	(همان: ب ۱۳)

۵. والدین

۵-۱. پدر

(نک: گورکانی، ۱۳۵۹: ۴۷۴؛ آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۱۶۰؛ ایمان، ۱۳۴۹: ۶۳؛ عاشقی، ۱۳۹۱، ج ۱ الف: ۱۴۴ و ۱۴۳؛ گویاموی، ۱۳۹۱: ۷۹ و ۷۸؛ خوشگو، ۱۴۰۰، ج ۲: ۲۷؛ راشدی، ۱۳۴۶، ج ۱: ۷۳ و ۲۷؛ شاهنوازخان، ۱۸۹۰ و ۱۸۸۸، ج ۱: ۷۳۹ - ۷۳۷ و ج ۲: ۷۶۱ - ۷۵۶؛ کنبو، ۱۹۶۷، ج ۱: ۲۴۴، ۴۱۰، ۴۵۵ و ج ۳: ۱۱۷؛ لاهوری، ۱۸۶۷، ج ۱: ۴۷۴ و ۴۷۳؛ بیگم، ۱۹۹۸: ۲۶۸ و ۲۶۷؛ شاهنوازخان، ۱۳۸۸: ۴۹۳ و ۴۹۲؛ آرزو، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۱۵؛ مخلص لاهوری، ۱۳۹۵: ۲۶۵؛ سرخوش، ۱۳۸۹: ۳۶؛ حسن خان بهادر، ۱۲۹۳: ۵۴؛ مخلص لاهوری، ۲۰۱۷: ۸۴؛ عبدالرشید، ۱۳۴۶: ۲۴ و ۲۳؛ آشنا، ۱۳۸۸: ۴۶، ۱۵۰، ۲۸۷، ۵۵۳ و ۵۵۲)

نام، تخلص و لقب پدر عنایت‌خان را در همه منابع ادبی و تاریخی بلا استثنا «احسن‌الله»، «احسن» و «ظفرخان» گفته‌اند؛ اما خود او در نسخه بی‌نظیر مثنوی میخانه‌راز که بیشتر معرفی شد، صراحتاً نام خود را «محمدرضا» عنوان می‌کند؛ همچنین مدعی است به دلیل اینکه پدرش او را نذر امام رضا (ع) کرده، این نام را برایش برگزیده است:

چو بر الف بگذشت اثنی عشر	ز مادر بزادم به سال دگر
مرا چون پدر کرد نذر امام	از آنم «محمدرضا» گشت نام
بود مرشد و باب من بوالحسن	که بودش به ملک خراسان وطن
ز شاه خراسان نظر یافته	که چون مهر بر عالمی تافته
بود بوالحسن خلق را خیرخواه	ستوده‌وزیر جهانگیرشاه
	(احسن کشمیری، ۱۰۷۳: ب ۱۰۵)

بیت‌های بالا اطلاعات فوق‌العاده‌ای در اختیار خواننده می‌گذارند، اطلاعاتی که به راحتی می‌توان به صحتشان اطمینان نمود. نخست دانسته می‌شود که ظفرخان متولد سال ۱۰۱۳ هجری قمری است. دوم، نام وی و سبب نام‌گذاری‌اش معلوم می‌گردد و سوم، نام، منصب و وطن پدر خود را بیان می‌کند. نکته دیگری که این چند بیت به دست می‌دهد این است که به ظن قوی سنی مذهب بودن خواجه ابوالحسن محل تردید است؛ چرا که اهل

سنت معتقدند با وجود خداوند تعالی دست به دامن غیر او شدن شایسته نیست و توسل به اهل بیت (ع) و همچنین نذر در باور ایشان جایگاهی ندارد. علی‌رغم وجود این ابیات تذکره‌هایی که از مذهب این پدر و پسر حرفی زده‌اند، خواجه ابوالحسن را سنی و ظفرخان را شیعه دانسته‌اند: «با آنکه خواجه سنی بود اما ظفرخان در تشیع تعصب تمام داشت» (شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۷۶۱). «پدرش اهل سنت [و] جماعت بود، مشاؤونی که در مذهب امامیه معتقد است» (راشدی، ۱۳۴۶، ج ۱: ۲۷).

نکته دیگری که باقی می‌ماند این است که با وجود محمدرضا نام بودن ظفرخان، اسم «احسن‌الله» که همه بدان اشاره کرده‌اند از کجا آمده که اینطور بر قلم و زبان قاطبه مؤرخان و ادیبان جاری است؟ این معما نیز با رجوع به همان مثنوی میخانه‌راز که نسخه شخصی ظفرخان بوده حل می‌شود؛ آن جا که می‌گوید:

ز عمرم چو سال چهارم گذشت	مرا اختر بخت تابنده گشت
پدر از ارادت بر پیر برد	به پابوس شاه جهانگیر برد...
چو چشم جهاندار بر من فتاد	ز لطف احسن‌الله نامم نهاد
به رویم ز دولت دری باز کرد	به جاگیر ^{۱۷} و منصب سرافراز کرد
	(احسن کشمیری، ۱۰۷۳: ب ۱۰۶)

ظفرخان همچنان که اهل بزم بود، مرد رزم هم بوده است. مهم‌ترین اتفاق زندگی لشکری وی فتح «تبت» در سال ۱۰۴۵ است که کلیم همدانی ماجرای آن را به تفصیل در مثنوی پادشاه‌نامه تشریح کرده است:

به دوران ثانی صاحبقران	سر سروران پادشاه جهان
ظفرخان حکومت به کشمیر یافت	وز او کشور عدل تعمیر یافت...
به امر شهنشاه صاحبقران	به آهنگ فتیح تبت شد روان
به اقبال شاه و توکل که داشت	ظفرخان لوی ظفر بفراشت...
ظفرخان ز فتح و ظفر شادمان	به کشمیر از آن مملکت شد روان
	(همان: ۶۹۲)

خود او نیز ماجرای این پیروزی را در مثنوی میخانه‌راز به نظم درآورده است:

به سالی که چل بود و پنج و هزار	برآوردم از اهل تبت دمار
به دل‌ها چو از عدل نقشم نشست	به آسانی آمد حصارم به دست
مرا یار چون گشت چرخ بلند	سر خان تبت درآمد به بند
	(احسن کشمیری، ۱۰۷۳: ب ۱۱۰)

آخرین منصب ظفرخان به چند سال آخر سلطنت شاهجهان (سال ۱۰۶۳) مربوط می‌شود که به حکومت شهر تته (تهته) رفت و در اواخر عمر که مقارن سلطنت اورنگ‌زیب بود در لاهور گوشه‌نشین عزلت شد. نامبرده در سال ۱۰۷۳ در همان شهر درگذشت و در مقبره پدر به خاک سپرده شد. در باب هنرشناسی و هنرمندنوازی‌های مادی و معنوی ظفرخان حکایت‌ها گفته‌اند. افتخار او همین بس که میرزا صائب تبریزی که به شوق راهیابی به دربار شاهجهان وارد هند شده بود، وقتی در کابل مهمان ظفرخان گشت، آنقدر احترام دید و ستایش شنید و صله دریافت کرد که پس از چند سال از همانجا به ایران برگشت و هوای دربار گورکانی از سرش بیرون رفت. نصر آبادی می‌گوید: «میرزا صائب... از او [ظفرخان] صفات حسنه بسیار نقل می‌نماید». (نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۸۱) ظفرخان و صائب در شعر، حق هم‌صحبتی و نمک‌خوارگی را ادا کرده‌اند که مثنوی از این خروار در ذیل آمده است:

تازه‌گویی‌های او از فیض طبع صائباست	طرز یاران پیش احسن بعد از این مقبول نیست
(احسن کشمیری، بی‌تا: ب ۴۶)	
به این غرور که مدحتگر ظفرخانم	کلاه‌گوشه به خورشید و ماه می‌شکنم
(صائب تبریزی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۳۶۳۲)	
در سخا و در شجاعت چون ظفرخان تو نیست	خان خانان را به بزم و رزم صائب دیده‌ام
(همان، ج ۲: ۶۵۳)	

حتی ظفرخان در اثر ارزشمند خود یعنی میخانه راز صائب را استاد خود معرفی می‌کند و ماجرای میزبانی از وی را شرح می‌دهد:

ز اصلاح او یافت رونق سخن ...	بود در غزل صائب استاد من
برم دوست‌تر بود از جان من	به هندوستان بود مهمان من
(احسن، ۱۰۷۳: ب ۱۲۲)	

صائب پس از بازگشت به ایران غزلی سروده و برای ظفرخان فرستاده که یک بیت آن این است:

دورگردان را به احسان یاد کردن همت است	ور نه هر نخلی به پای خود ثمر می‌افکند
(صائب تبریزی، ۱۳۹۱، ج ۳: ۱۲۶۴)	

ظفرخان هم در صله این بیت پنج هزار روپیه به ایران می‌فرستد. مخلص کلام اینکه تذکره‌نویسان بر این باورند که پس از عبدالرحیم خانخانان (از وزرای قدرقت، قوی شوکت و هنرپرور عهد اکبرشاه و جهانگیرشاه) هنرشناس و هنرمندپروری مانند ظفرخان در هند نبوده است.

محمدافضل سرخوش در تذکره خود، کلمات الشعراء، از کتاب ارزشمندی خبر می‌دهد که در بردارنده گزیده اشعار شاعران معاصر با ظفرخان بوده آن هم به خط خود شاعران، همراه با تمثال ایشان:

تذکره اشعار شعرای کابل که با وی [ظفرخان] ربط آشنایی داشتند، مثل صائب و کلیم و سلیم و قدسی و سالک یزدی و [سالک] قزوینی و میردانش و میرصیدی و غیرهم که در آن زمان کوس سخنوری می‌نواختند، انتخاب هر کدام به خط او نویسانیده، بر پشت هر ورق صورت آن معنی‌سنج نیز. یک ورق که بر او تصویر کلیم بود، فقیر دیده‌ام (سرخوش، ۱۳۸۹: ۳۶)

نقل است که ظفرخان تا پنجاه سالگی^{۱۸} را به لُهو و لعب گذرانید تا در سال ۱۰۶۴ در خواب به دست پیامبر اسلام (ص) توبه می‌کند. خود او در این رابطه می‌گوید:

شب‌ی بود روشن‌تر از آفتاب	که دیدم جمال پیمبر به خواب
به دستم چو دست مبارک نهاد	به رویم در توبه فیضش گشاد ...
چو بر الف بگذشت شصت و چهار	گل توبه را گشت فصل بهار
مرا توبه آسایش جان بود	که تاریخ آن «توبه‌خان» ^{۱۹} بود
	(احسن کشمیری، ۱۰۷۳: ب ۱۱۲)

برای این ماجرا ماده تاریخ دیگری نیز ذکر شده است که تذکره شعرای کشمیر از سراینده نامی نیاورده و فعل «گفته‌اند» را به کار برده است، اما تذکره شعرای پنجاب می‌گوید که این شعر هم از خود ظفرخان است:

ظفرخان خواب دید از بخت بیدار	که بر دست رسول آورد انابت
برای خواب خود تاریخ می‌جست	خرد گفت: «آگهی بوده بخوابت» ^{۲۰}

۵-۲. مادر

مادر وی «بزرگ‌خانم» دختر «ملکه بانو» و خواهرزاده بانو ممتازمحل، ملکه ایرانی شاهجهان بوده است (نک: شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۷۶۲)؛ اما بعضی منابع متأخر خود بزرگ‌خانم را خواهر ممتازمحل معرفی کرده‌اند (نک: بیگم، ۱۹۹۸: ۲۶۹؛ احسن کشمیری، ۱۳۵۵: ۲۵؛ گلچین معانی، ۱۳۶۸: ۳۱) که احتمالاً به علت برداشت نادرست از منابع پیشین است. با توجه به چگونگی معرفی مادر و مادر بزرگ عنایت‌خان در کتاب مآثر الامراء، علت این بدفهمی را درمی‌یابیم: «[ظفرخان] بزرگ‌خانم بنت ملکه بانو همشیره کلان ممتازمحل زوجه سیف‌خان^{۲۱} [را] در عقد ازدواج داشت» (شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۷۶۲). همانطور که مشخص است جمله بالا ابهام دارد و به درستی دانسته نمی‌شود که بزرگ‌خانم خواهر بزرگتر ممتازمحل بوده یا ملکه بانو؛ اما با معرفی مادر بزرگ عنایت‌خان (ملکه بانو) معلوم می‌گردد که ممتازمحل خواهر کوچک‌تر او و خاله مادر آشنا بوده است: «[ملکه بانو] همشیره کلان نواب قدسی القاب فلک احتجاب ممتاز الزمانی [ممتازمحل] در حباله نکاح سیف‌خان بود» (گورکانی، ۱۳۵۹: ۵۱۳). «پادشاه بنده نواز به منزل ملکه بانو، زوجه او [سیف‌خان]، که همشیره حقیقی حضرت مهد علیا ممتاز الزمانی [ممتازمحل] است تشریف فرموده» (لاهوری، ۱۸۶۸، ج ۲: ۱۹۸). «ملکه بانو زوجه او [سیف‌خان] همشیره کلان حقیقی ممتازمحل می‌شد» (شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۴۱۹). «[ملکه بانو] مهین همشیره ممتاز الزمانی [ممتازمحل] به نهانخانه عدم خرامیده بود» (کنبو، ۱۹۶۷، ج ۲: ۲۸۶). همچنین توضیحات خود عنایت‌خان آشنا در ملخص شاهجهان نامه اطلاعات بالا را تأیید می‌کند:

چون در این ایام [رجب ۱۰۴۹] والده مکرمه نواب مهد علیه [ممتاز محل] سر به نقاب تراب کشیده بود، بندگان اشرف [شاهجهان] به عزاپرسی یمین الدوله خان خانان [خُسَر (پدرزن) شاهجهان] تشریف بردند و از آنجا به منزل عفت قباب ملکه بانو، خواهر کلان نواب مهد علیه قدم ارزانی داشته، عزاپرسی نمودند (آشنا، ۱۳۸۸: ۳۳۵).

چون به عرض رسید که سیف خان در صوبه^{۲۲} بنگاله به اجل موعود گذشته غزه ربیع الاول [سال] ۱۰۵۰ بندگان اشرف [شاهجهان] به منزل عفت قباب ملکه بانو بیگم، زوجه متوفی معظم الیه که خواهر حقیقی نواب مهد علیه است ... تشریف فرموده، آن مستوره حجب عفت را با انواع دلدهی تسلّی بخشیدند و به پسرانش خلعت‌ها داده از تعزیت برآوردند (همان: ۳۴۵ و ۳۴۴).

با توجه به شواهد پیش گفته که با توزقی ساده از کتاب ملخص شاهجهان نامه قابل دریافت است، دکتر جمیل الرحمن، مصحح کتاب مزبور، در مقدمه آن، از مجلد دوم کتاب مآثر الکرام مطلبی نقل می‌کند و در کمال تعجب اشکالی نیز به آن وارد نمی‌کند: «مادر عنایت خان «بزرگ خانم» دختر سیف خان و خواهر بزرگ ممتاز محل که زوجه شاهجهان بود، در عقد ازدواج ظفرخان احسن پدر عنایت خان آمده بود» (همان: ۳۱)^{۲۳}

در پایان این بخش شاید ذکر این نکته خالی از فایده نباشد که عنایت خان به واسطه مادر و مادر بزرگ خود، نسب به چند شاعر می‌رساند. پدر پدر بزرگ مادر بزرگ آشنا، «خواجه محمد شریف»^{۲۴} متخلص به «هجری»، دو برادر به نام‌های میرزا احمد^{۲۵} و خواجه خواجگی^{۲۶} داشته است. این سه برادر، پسران شاعری شوخ طبع و طنزپرداز به نام لهراسب بوده‌اند که صاحب دو اثر طنز و هزل به نام‌های «مناظره ترک و گیلک» و «چغندرنامه» است. برادر لهراسب، «خواجه ارجاسب» متخلص به «امیدی تهرانی» شاعر قرن دهم است (نک: شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۷۲۹؛ صفوی، ۱۳۸۴: ۳۲۸ و ۱۷۳؛ رازی، ۱۳۷۸، ج ۱: یازده و دوازده؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۶۰۱ و ۶۰۰ و ج ۲: ۱۵۲۳ (پاورقی)).

۶. همسر و فرزند

در هیچ منبعی نشانی از خانواده وی نیست؛ حتی در جایی به تأهل و تجرد او نیز اشاره نشده است؛ اما از خلال اشعار خودش دریافتیم که متأهل بوده و دست کم یک فرزند پسر داشته به نام «باقر» که در نوزادی از دنیا رفته است. قطعه زیر که در مرگ باقر بن عنایت خان سروده شده، به علت سکوت منابع ادبی و تاریخی درباره ازدواج و همسر و فرزندان آشنا، بسیار ارزشمند است:

نوباوه بستان من ای باقر معصوم	ناپُر شده پیمانۀ هستی بشکستی
از رسم جهان پای به یکبار کشیده	از شیر بریدی و به گهواره نشستی
ای جان پدر راست بگو از وطن خویش	چون زود مسافر شدی و رخت ببستی
فرسنگی از آن راه خطرناک نرفته	ترسیده ز طول سفر از قافله جستی
چون آتش سوزان اجل گرم گرفت	در زیر زمین جای گرفتگی و برستی
دیدی که صد و بیست گروه ^{۲۷} است مسافت	تا ملک عدم از در دروازه هستی
یک میل ^{۲۸} از این راه خطرناک نرفته	خوش زود بریدی ره و از پای نشستی

(آشنا، بی تا الف: ب ۴۰ و ۳۹)

۷. مذهب و عقاید

در تشییع عنایت‌خان شکی نیست کما اینکه پدرش نیز شیعه بود. تواریخ و تذکره‌ها ظفرخان را شیعه معتقد و پدرش (خواجه ابوالحسن تربتی) را سنی نوشته‌اند، اما در ادامه ثابت خواهد شد که خواجه ابوالحسن نیز شیعه بوده است. شیعه بودن آشنا به سه دلیل قابل احراز است؛ اول اینکه عنایت‌خان در مدح و منقبت پیامبر اسلام (ص) و دوازده امام (ع) قصیده گفته که به‌ویژه از قصاید علوی او می‌توان به تشییع پی برد چرا که تولی و تبری را با هم دارد:

به سینه جای نگیرد دل از کنی زنجیر	دل و عدوی تو گردد چو مهره و چو تفنگ
از این قضیه شها دل مکن غبارآلود	موافقان تو از بیم کافران فرنگ
اگر تقیه کنند از مخالفان نشوند	ز کجروی نکنند راه راست گم خرچنگ ...
دل عدوی تو پیوسته شعله‌گستر باد	همیشه تا بود آرامگاه آتش سنگ

(آشنا، ۱۰۹۱: ب ۶ و ۵)

دوم اینکه به رسول الله (ص) و اهل بیت (ع) توسل جسته و توسل به غیر خدا در دیدگاه اهل سنت جایگاهی ندارد:

چو بیچاره گردم ز عذر گناه	به محشر تو را چاره‌گر می‌کنم
پی حفظ خود مه‌ر آل تو را	به روز قیامت سپر می‌کنم

(همان: ب ۲)

بزن تو پنجه به دامان پنج آل عبا	که دست ناقص گردد بود چو چار انگشت
---------------------------------	-----------------------------------

(همان: ب ۱۹)

او در راستای اعتصام به اهل بیت علیهم السلام، پا را از این هم فراتر گذاشته و از حضرت صادق (ع)، طلب عفو می‌کند نه از خدا؛ و همچنین ادعا می‌کند که هر کس چنین کند بی حساب و کتاب داخل بهشت خواهد شد:

روز شمار کز تف جان‌سوز آفتاب	هر کس جدا به عرصه محشر فغان کند
دست آن که زد به دامن عفو تو بی حساب	جا در حصار خلد برین جاودان کند

(آشنا، ۱۰۹۱: ب ۱۲)

در غزل نیز به محبت خداداد امیرالمؤمنین تأکید و مباحثات می‌کند:

در دلم چون محبتش ازلی‌ست	ورد من صبح و شام نادعلی‌ست
تا پر از مهر او شده‌ست مرا	دل به پهلو چو مصحف بغلی ^۶ ‌ست

(همان: ب ۹۱)

او طبق عقاید شیعه وجود علی بن طالب (ع) را قدیم پنداشته و پیامبران پیش از ایشان را هر چند در قالب حسن تعلیل، وامدار وی می‌داند:

دانی که خضر زنده جاوید از چه روست
ساغر ز دست ساقی کوثر گرفته است
(همان: ب ۲۰)

سوم اینکه عنایت‌خان در مثنوی معروف خود که به مناسبت نوروز، جشن وزن و ولادت نبی اکرم (ص) در سال ۱۰۶۰ سروده و بیشتر ذکرش آمد، بدین جهت جشن‌های گفته شده را هم‌زمان می‌داند که آغاز سال نو خورشیدی یعنی یکم فروردین برابر با هفدهم ربیع الاول و سالروز ولادت پیامبر اسلام (ص) بنا بر روایات شیعه است. در حالی که خود شاهجهان که اهل سنت و جماعت بوده، این عید بزرگ اسلامی را طبق روایات اهل سنت در تاریخ دوازدهم ربیع الاول جشن می‌گرفته است (نک: راشدی، ۱۳۴۶، ج ۴: ۱۸۰۳).

عنایت‌خان در ترجیع‌بندی که با موضوع بهار و شادنوشی سروده است، اظهار نظر جالبی در مورد روزهای هفته، ماه‌ها و فصل‌ها داشته، و از میان هر کدام یکی را ناپسند می‌شمارد:

باید ز مه و هفته و از سال برون کرد
آدینه و ماه رمضان را و خزان را
(آشنا، بی‌تا: ب ۷۱)

به عقیده نگارنده تنفر شاعر از روز جمعه به دلیل نکوهیده بودن شراب‌نوشی در شب جمعه بوده است^۷:

اگر چه به نبید مولع باشی عادت کن که به شب آدینه نبید نخوری؛ هر چند شب آدینه و شب شنبه هر دو نبید حرام است اما شب آدینه را حرمتی است از بهر جمع فرداین^۸. و نیز به یک شب آدینه که نبید نخوری یک هفته نبید خوردن خویش بر دل خلقان خوش گردانی و زبان عامه بر تو بسته شود. (عنصر المعالی، ۱۳۹۰: ۷۰)

پاییز اگر چه در دوره معاصر فصل شاعرانه و عاشقانه‌ای تلقی می‌شود، اما پیشینیان آن را دلگیر می‌دانستند یا دست کم در آثار ادبی دوره عنایت‌خان نگاه غالب منفی بوده است. در نتیجه او هم یا پیرو همین سنت بوده و یا خود هم بدان باور قلبی داشته است. مورد دیگر ماه رمضان است. آشنا شاعر متشّعی است. این موضوع هم از آثار وی اثبات می‌شود، هم با توجه به خانواده معتقدی که وی در آن بالیده است؛ حال تاختن او به ماه مبارک رمضان نیز می‌تواند بر اساس سنتی ادبی بوده باشد که در آن شراب ستایش و آنچه مانع دستیابی به آن است، نکوهش می‌گردد، یا اینکه شاعر به دلیل علاقه وافر به شرب خمر و ممنوع و حرام بودن این کار به ویژه در ماه رمضان، این ماه مبارک را نمی‌پسندد:

تا ماه روزه کرده چو شب تیره روز من
دور از می‌ام کباب و جدا از پیاله داغ
(آشنا، ۱۰۹۱: ب ۱۲۷)

ناگفته نماند که مشکل آشنا با این ماه به تحریم شراب‌نوشی محدود نمی‌شود، چرا که او ضمن یک رباعی که به مناسبت حلول ماه رمضان سروده، آن را «عدوی اشتها» خطاب می‌کند (نک: آشنا، ۱۰۹۱: ب ۱۶۵) و گویا تحمل گرسنگی هم برایش دشوار بوده است. با این حال این نکته را نیز نباید

فراموش کرد که اغلب شاعران به سبب پیروی از احساسات و عواطف، در طی سال‌ها شاعری، مطالب گوناگون و متناقضی بر زبان می‌رانند، به طوری که تشخیص عقیدهٔ راسخ آنان دربارهٔ پاره‌ای موضوعات، گاه دشوار یا حتی غیرممکن می‌گردد.

۸. عاقبت و مرگ و خاک‌جای

ظفرخان و عنایت‌خان پسرش از هواخواهان و سینه‌چاکان شاهزاده داراشکوه (اولین پسر و ولیعهد شاهجهان) بودند. هنگامی که شاهزاده اورنگ‌زیب بر پدر شورید و به مصاف یک‌یک برادران رفت، این پدر و پسر در سپاه داراشکوه، بر ضد اورنگ‌زیب شمشیر زدند و زمانی که اورنگ‌زیب عالمگیر به تخت نشست، ظفرخان و عنایت‌خان به جبر یا اختیار از مناصب دولتی کناره‌گیری کرده، پدر در لاهور و پسر در کشمیر ساکن شد. از آن پس ظفرخان چهل هزار و عنایت‌خان بیست و چهار هزار روپیه مستمری سالیانه می‌گرفتند. در مورد محل فوت عنایت‌خان تذکره‌ها همه اتفاق نظر دارند و می‌گویند که او در کشمیر درگذشته است (نک: شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۷۶۲ و ۷۶۰؛ شاهنوازخان، ۱۳۸۸: ۴۹۴؛ بیگم، ۱۹۹۸: ۲۷۰؛ کهویهمی، ۱۹۶۰، ج ۴: ۲۳؛ حسن‌خان بهادر، ۱۲۹۳: ۵۵؛ راشدی، ۱۳۴۶، ج ۱: ۱۵ (به نقل از تاریخ اعظمی)؛ خوشگو، ۱۴۰۰، ج ۲: ۱۴؛ گوپاموی، ۱۳۹۱: ۸۰؛ آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۱۶۱ و اورنگ‌آبادی، ۱۹۷۷: ۳۹)؛ اما در خصوص سال وفات وی بین دو تاریخ ۱۰۸۱ (نک: شاهنوازخان، ۱۳۸۸: ۴۹۴؛ حسن‌خان بهادر، ۱۲۹۳: ۵۵؛ عاشقی، ۱۳۹۱، ج ۱ الف: ۱۱۷؛ گوپاموی، ۱۳۹۱: ۸۰؛ آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۱۶۱؛ اورنگ‌آبادی، ۱۹۷۷: ۳۹ و نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۸۱) و سال ۱۰۷۷ (کهویهمی، ۱۹۶۰، ج ۴: ۲۳؛ عبدالرشید، ۱۳۴۶: ۳۵؛ راشدی، ۱۳۴۶، ج ۱: ۱۵ (به نقل از تاریخ اعظمی) و خوشگو، ۱۴۰۰، ج ۲: ۱۴) اختلاف است. در ابتدای منظومه‌های جلوهٔ ناز و میخانهٔ راز که نسخهٔ شخصی خود ظفرخان بوده و پس از او به پسرش رسیده است، چند جمله به خط عنایت‌خان مسطور است: «مثنوی‌های والد مرحوم مغفور به خط آن جناب به تاریخ چهاردهم شهر ذی‌حجهٔ هزار و هفتاد و هفت هجری در نزهتکدهٔ عشرت‌آباد کشمیر بی‌نظیر، به قید شیرازه درآمد ... جزیرهٔ عنایت‌خان [ابن] ظفرخان عفی عنهما» (احسن کشمیری، ۱۰۷۳: ب ۰) با توجه به این دستخط، احتمال درگذشت آشنا در سال ۱۰۷۷ ضعیف است، چرا که در آن صورت مرگ وی باید در چهاردهم، پانزده روز باقیمانده از سال ۱۰۷۷ اتفاق افتاده باشد. از سوی دیگر منابعی که سال ۱۰۸۱ را نوشته‌اند نسبت به مآخذی که سال ۱۰۷۷ را درج کرده‌اند، از نظر تعداد بیشتر، از حیث اعتبار معتبرتر و از جهت زمان به دوران شاعر نزدیک‌ترند. حسین‌قلی‌خان عظیم‌آبادی، متخلص به «عاشقی»، مادهٔ تاریخ فوت آشنا را در مصراع آخر قطعهٔ زیر یافته که برابر ۱۰۸۱ است:

زمانه خاک بر سر کرد از غم
عنایت‌خان چو در زیر لحد خفت
سن او عاشقی با شیون و درد
«برفته آشنا ای وا کجا» گفت
(عاشقی، ۱۳۹۱، ج ۱ الف: ۱۱۷)

محل دفن عنایت‌خان نیز مشخص نیست، اما نظر به اینکه خواجه ابوالحسن مقبرهٔ درخوری داشته و ظفرخان نیز در همان جا آرمیده است، بعید نیست که آشنا را هم به پدر و پدربزرگش ملحق کرده باشند.

۹. صلوات و پیشکشی‌ها

عنایت‌خان به‌واسطهٔ موقعیت پدرش، در خردسالی به حضور شاهجهان رسیده و به قول خودش اولین منصبش را نیز در همان سن گرفته است (نک: آشنا، ۱۳۸۸: ۲۰۲). در ملخص شاهجهان‌نامه سخنی از پیوستی آن به میان نیامده (نک: همان) اما دیگر اثر عنایت‌خان، موسوم به قرنیته در این باب توضیح کاملی دارد:

مخفی نماند که از عهد جنت‌مکانی^۹ در این دولت شایع شده که به امرای والامقدار و جمعی روشناس^{۱۰}، شبیه^{۱۱} خاصه که در خانه طلای میناکار، به زیر تخته بلور صاف نصب می‌کنند و آویزه مروارید در مابین آن تعبیه می‌نمایند، از روی عنایت مرحمت می‌شود و آن را بر فرق سر بالای دستار از روی احترام می‌بندند. چنانچه میریحیی کاشانی مضمون عالی برای این رسم یافته، در این رباعی منظوم ساخته است:

ای پادشه جم سپه نیک اختر
بر چرخ نه آفتاب باشد نه فلک
ظفّری بود از بنان^{۱۲} دست تو ظفر
جا داده شبیهت چو مریدان بر سر

و هر که مابین عنایت اختصاص یافته باشد، بعد از قضیه ناگزیر او^{۱۳} شبیه مبارک، تعلق به سرکار خاصه شریفه^{۱۴} می‌گیرد و اگر آن شخص فرزند رسیده قابل نوازش داشته باشد، در آن صورت به فرزند او عنایت می‌شود اما قبل از رسیدن به سر حد رشد و تمیز، این مرحمت به عمل نمی‌آید. مجماً شبیهی که به رکن السلطنه مغفور عنایت شده بود، والد راقم در این وقت به طریق معموله از نظر گذرانید، تا متعلق به سرکار همایون گردد. حضرت شاهنشاهی از وفور عاطفت و جوهرشناسی، فرمود که: ما این شبیه را به نبیره خواجه مرحوم (ابوالحسن تربتی) عنایت کردیم! و راقم آن سرمایه مفاخرت را بر سر گذاشته به دستار قائم کرد و تسلیمات به جا آورد. به غیر از راقم در صغر سن این عنایت کلان نسبت به هیچ یک از خانه‌زادان به عمل نیامده. (راشدی، ۱۳۴۶، ج ۴: ۱۷۷۴ و ۱۷۷۳)

دیگر صله دریافتی آشنا یک زنجیر فیل است که مشخص نیست صله شعری بوده یا پاداش خدمتی: «در اواسط محرم ۱۰۵۶ به مسود این روزنامه‌چّه بهروزی و بختیاری فیل مرحمت شد» (آشنا، ۱۳۸۸: ۴۱۰). عنایت‌خان دو رباعی در توصیف فیل دارد که دست‌کم یکی از آن‌ها خطاب به پادشاه است و شاید شاه آن فیل را به‌عنوان صله رباعی به وی بخشیده باشد، خاصه اینکه هر دو رباعی در توصیف فیل ممدوح (شاهجهان) است:

فیلت که به تمکین گرو از کوه برد
در گرم‌روی چو دود از جای جهد
هر گاه سبک‌سیر برآید بر کوه
چون لکه ابری‌ست که بر چرخ رود
(آشنا، ۱۰۹۱: ب ۱۶۶)
زینده بود به تارکت تاج شهی
از بندگی تو یافتم روزبهی
آن فیل ظفرجنگ تو در روز مصاف
از بهر عدوست لشکر روسیهی
(همان: ب ۱۸۰)

عبدالحمید لاهوری در پادشاهنامه خود، تاریخ دریافت این صله را هفتم محرم نوشته است (نک: لاهوری، ۱۸۶۸، ج ۲: ۴۸۹).

لقب «عنایت‌خان» نیز که آشنا را بیشتر به آن خوانده و حتی بعضی گمان برده‌اند نام خود اوست، صله یکی از مثنویات وی است که پیشتر ذکرش آمد.

عنایت‌خان طی گزارش جشن وزن شمسی سال ۱۰۶۶ که در تاریخ بیست و چهارم ربیع الاول برگزار گشته، از تحفه‌ای خبر می‌دهد که به شاهجهان پیش کش کرده است: «این کمترین شمامه عنبر^{۱۵} بسیار نفیسی به وزن پنجاه توله^{۱۶} که به شکل غنچه نیلوفر صد برگ در کمال صنعت و نمود تراشیده شده بود، پیشکش نمود و به غایت مستحسن افتاد.» (آشنا، ۱۳۸۸: ۵۹۲)

۱۰. مشاغل و مناصب

عنایت‌خان آشنا علاوه بر شعر، شمشیر را نیز از پدر به ارث برده بود و افزون بر مشاغل دیوانی، خاصه تاریخ‌نگاری و ریاست کتابخانه، مناصب نظامی نیز داشت؛ و خود در غزلی به این موضوع اشاره کرده است:

بانگ به چرخ می‌زنم ناله صبحگاهی ام
می‌شکنم سر فلک بنده پادشاهی ام
ناوکم از قلم بود تیغ دو رویم از زبان
مدعی از چه دم زند شاعرم و سپاهی ام
(آشنا، بی تا الف: ب ۱۲۵)

۱۰-۱. لشکری

عنایت‌خان به واسطه اعتبار و انتساب خاندان پدری و مادری خود به دربار شاهجهان، اولین منصب خود را در هفت سالگی از شاه دریافت کرده (نک: آشنا، ۱۳۸۸: ۲۰۲؛ بیگم، ۱۹۹۸: ۲۶۹) و با ورود به مرحله جوانی مناصب لشکری و نظامی را نیز به دست می‌آورد. خود او در ملخص شاهجهان‌نامه می‌گوید: «ظهر همین روز [۵ شوال ۱۰۵۷] رایات ظفرشعار در زمان مختار، سایه وصول به ساحت لاهور انداخته ... و در این تاریخ، مسود این سانه اقبال که تا این غایت هفتصدی بود، به تفویض منصب هزاری مورد نوازش گردید» (آشنا، ۱۳۸۸: ۴۷۲) وی همچنین در ضمن یک مثنوی با عنوان «تشریح سی حرف تهجی» به هزاری شدن منصبش اشاره می‌کند:

به چشم خویش دادم جای عینش
هزاری منصبم را ساخت غینش^{۲۹}
(آشنا، بی تا الف: ب ۶۸)

این نخستین خبری است که از مناصب لشکری عنایت‌خان در دست داریم و مشخص نیست که مراتب قبلی را در چه سنی و با چه تعداد سپاهی دریافت کرده است. در دوازدهم محرم سال ۱۰۵۹ صد سوار بر هزار پیاده عنایت‌خان افزوده شده و او به مرتبه هزار و صد سوار می‌رسد (نک: کنبو، ۱۹۷۲، ج ۳: ۵۷). طبق گزارش ملخص شاهجهان‌نامه بعدها صد سوار دیگر بر سواران عنایت‌خان اضافه می‌گردد و وی به درجه هزار پیاده و دویست سوار می‌رسد: «بیست و نهم صفر مذکور [۱۰۵۹] صد سوار بر سواران این مخلص افزایش یافت» (آشنا، ۱۳۸۸: ۴۹۲) آخرین منصب سپاهی عنایت‌خان، هزار و پانصدی است که در جشن وزن قمری سال ۱۰۶۶ (غرة ربیع الثانی) به وی بخشیده شده است (نک: آشنا، ۱۳۸۸: ۵۹۲؛ شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۷۶۲؛ شاهنوازخان، ۱۳۸۸: ۴۹۴؛ بیگم، ۱۹۹۸: ۲۶۹؛ احسن کشمیری، ۱۳۵۵: ۲۶؛ حسن‌خان بهادر، ۱۲۹۳: ۵۵؛ عاشقی، ۱۳۹۱، ج ۱ الف: ۱۱۷؛ گوپاموی، ۱۳۹۱: ۸۰ و آزاد بلگرامی، ۱۳۹۳: ۱۶۱).

۱۰-۲. دیوانی

تذکره‌نویسان از او به عنوان یکی از امرای دربار شاهجهان یاد کرده‌اند. امیر در لغت‌نامه دهخدا برابر است با: پادشاه، فرمانده سپاه، حاکم، عامل، سرور، رئیس، بزرگ قوم، عظیم، پیشکار خلیفه (نک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «امیر») و گاهی هم عنوانی محترمانه بوده برای کسانی که امروزه «آقازاده» خوانده می‌شوند. به همین خاطر مناصب وی از روی این لقب قابل حدس نیست؛ اما مسلم است که دربار شاهجهان شخصی محرم و معتبر به شمار می‌رفته است (نک: کهبویهای، ۱۹۶۰، ج ۴: ۲۳ و ۲۲)؛ این ادعا به گواهی مطالب مندرج در تذکره‌ها و کتاب‌های تاریخی، که در پی خواهند آمد، قابل اثبات است. کتاب بزم تیموریّه (نک: بیگم، ۱۹۹۸: ۲۷۰ و ۲۶۹) او را ندیم خاص شاهجهان معرفی می‌کند و پس از آن در مقدمه دیوان ظفرخان احسن به تصحیح محمد اسلم‌خان (نک: احسن کشمیری، ۱۳۵۵: ۲۶) نیز این حرف تکرار می‌شود اما درستی آن بعید به نظر

می‌رسد، چرا که اگر این «ندیم»ی عنوانی رسمی بود، عنایت‌خان حتماً خود مطلبی در این باب می‌گفت؛ مگر آنکه شاه در باب موضوعی خاص و آن هم یک یا چند مرتبه انگشت‌شمار با او مشورت کرده، که قابل ذکر نبوده باشد، مانند ماجرای سرمد کاشی که در ادامه آمده است. شفیق اورنگ‌آبادی در تذکره خود، آشنا را از امرای دوره شاهجهانی و عالمگیری^{۳۰} می‌داند (نک: اورنگ‌آبادی، ۱۹۷۷: ۳۹) که این مطلب نیز درست نیست، زیرا عنایت‌خان در دوره اورنگ‌زیب گوشه‌گیر گشته و از مناصب حکومتی دست می‌شویید. آشنا در طول زندگی خود به سه شغل دیوانی مشغول می‌شود که در هر سه عنوان «داروغگی» به چشم می‌آید. «داروغه» لغتی ترکی مغولی است که در نظام سیاسی اداری تیموریان و گورکانیان به وجود آمده و در سلسله‌های صفوی و حتی قاجار نیز پابرجا بوده است. حیطة اختیارات و مشاغل داروغه گستردگی بسیار داشته و در روزگاران مختلف فراز و فرودها دیده است. این عنوان از حاکم یا نماینده حاکم تا مأمور أخذ مالیات و مأمور برقراری نظم و امنیت شهری را در بر می‌گرفته، و همچنین یکی از معانی پرکاربرد آن «سرپرست» یا «رئیس» بوده است. در توضیح این کلمه در لغت‌نامه چنین آمده است: «داروغه که در زبان مغولی به معنی «رئیس» است، یک اصطلاح عمومی اداری است... در ادارات بزرگ دولتی، منشیان طراز اوّل که بر [دیگر] منشیان سمت سرپرستی و نظارت داشتند، داروغه خوانده می‌شدند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «داروغه») از طرف دیگر در همان جا و در ذیل مدخل «داروغه دفترخانه» می‌بینیم که صاحب آن سمت را «سرپرست اداره دفترخانه» می‌خواند. پس داروغه در آن دوره صرفاً جایگاه عمومی و امروزی خود را در معنی «شبگرد و پاسبان و عسس» نداشته و در کنار دیگر لغات، ترکیباتی می‌ساخته که به معنای رئیس یا سرپرست آن بخش یا اداره بوده است. عنایت‌خان آشنا در مدت عمر خود به سه منصب با عنوان داروغگی منصوب شده است: «داروغه حضور»، «داروغه داغ» و «داروغه کتابخانه».

۱۰-۲-۱. داروغگی حضور

در تذکره‌ها آمده است که آشنا در حالی به این سمت منصوب شده که این جایگاه مخصوص خانه‌زادان معتبر و مورد اطمینان خانواده بوده است (نک: شاهنوازخان، ۱۸۹۰، ج ۲: ۷۶۲؛ بیگم، ۱۹۹۸: ۲۷۰ و احسن کشمیری، ۱۳۵۵: ۲۶). شاید به همین دلیل او را ندیم شاهجهان خوانده‌اند؛ هرچند ترجمه بزم تیموریّه نخست از داروغگی حضور حرف می‌زند و پس از چند سطر عنوان می‌کند که شاهجهان او را ندیم خاص خود قرار داده بود؛ یعنی ظاهراً از دو مقام سخن می‌گوید (نک: بیگم، ۱۹۹۸: ۲۷۰). معادل امروزی «داروغگی حضور»، «وزارت دربار» است (نک: اصغر، ۱۳۶۴: ۳۵۴) که تا پایان دوره پهلوی دوّم در ایران نیز وجود داشت.

۱۰-۲-۲. داروغگی داغ

«داروغگی داغ»، «داروغگی داغ تصحیحه» و «داروغگی داغ و تصحیحه» عنوان سمتی است که هر چند پیش از اکبرشاه گورکانی ایجاد شده بود، اما در دوره سلطنت وی رواج یافته است. در لغت‌نامه ذیل مدخل «تصحیحه»، درباره «داغ تصحیحه» آمده است: «جایی که اسب‌های سپاهی را داغ کنند» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل تصحیحه). از خلال کتاب‌های تاریخی این‌گونه استنباط می‌شود که این جایگاه به دو بخش داغ و تصحیحه تقسیم می‌شده، هر چند یک متولّی داشته است. کتاب سیر المتأخرین در مورد این مقام و چرایی ایجاد و چگونگی کار آن، می‌گوید: «داغ اسب شاهی مابین امرا و منصبداران ریزه و احدیان^{۳۱} قرار یافت تا نوکر پادشاهی پیش چند کس نوکر نتواند شد و مجال خیانت در نوکری نماند و منصبداران و احدیان را نیز یارای عذر نباشد و هر سال تصحیحه اسپان داغ مقرر گشت تا اشتباه نماند» (طباطبایی، بی تا: ۲۰۰). هیچ یک از مورخان در مورد انتصاب عنایت‌خان به این منصب سخنی نرانده، مگر خودش در ملخص شاهجهان‌نامه: «پانزدهم شهر مذکور [رجب ۱۰۵۹] مسؤّد این دستورالعمل جهان‌داری به خدمت داروغگی داغ مفضّض شد» (آشنا، ۱۳۸۸: ۵۰۸) وی همچنین اشاره می‌کند که در ماه صفر ۱۰۶۱ از این سمت عزل شده و در تاریخ بیست و هفت محرم ۱۰۶۳ برابر با هشتم دیماه ۱۰۳۲ شمسی دوباره به همان سمت منصوب گشته است (نک: آشنا، ۱۳۸۸: ۵۵۲).

۱۰-۲-۳. داروغگی کتابخانه

آشنا در سال ما قبل آخر سلطنت شاهجهان به سمت «داروغگی کتابخانه» مفتخر می‌شود (نک: آشنا، ۱۳۸۸: ۴۴؛ کنبو، ۱۹۷۲، ج ۳: ۲۰۹؛ بیگم، ۱۹۹۸: ۲۷۰ و احسن کشمیری، ۱۳۵۵: ۲۶) که آخرین شغل دولتی اوست. این منصب امروزه با نام «ریاست کتابخانه سلطنتی» شناخته می‌شود. عنایت‌خان دو اثر منثور خود در تاریخ سلطنت شاهجهان، یعنی ملخص شاهجهان‌نامه و قرنیّه را در این دوره نوشته است.

۱۰-۳. حکومت

از میان تاریخ‌نگاران و تذکره‌نویسان تنها مخلص لاهوری در تذکره خود درباره حکومت عنایت‌خان بر کشمیر صحبت می‌کند: «عنایت‌خان متخلص به آشنا خلف ظفرخان احسن است. در عهد شاهجهان پادشاه بعد پدر نظامت کشمیر یافته» (مخلص لاهوری، ۲۰۱۷: ۸۵). وی در اثر دیگر خود موسوم به مرآت الاصطلاح نیز در شرح احوال ظفرخان و عنایت‌خان به این موضوع اشاره می‌کند: «هر دو صاحب دیوان‌اند، چه به اعتبار امارت و چه به اعتبار سخن که از شعر است» (همان، ۱۳۹۵: ۲۶۵)

به رغم سکوت تاریخ و تک‌منبعی بودن، این گزاره حقیقت دارد و خود عنایت‌خان در ملخص شاهجهان‌نامه از چندماهی سخن می‌گوید که به حکومت کشمیر فرستاده شده، اما بر خلاف گفته مخلص لاهوری، نه بعد از پدر بلکه به نیابت از پدر:

در این ایام^{۳۲} به راقم این نگارین صحیفه که حسب الحکم در دارالسلطنت مانده بود، فرمان واجب الاذعان رسید که چون ظفرخان به واسطه استیصال میرزا نام مفسدی که در تبت سر به تمرد برداشته، در اوایل تیرماه می‌خواهد که به تبت برود، او [عنایت‌خان] را نیابتاً در کشمیر بی‌نظیر بگذارد، باید که به مجزّد ورود این منشور لامع التّور به سرعت هر چه تمام‌تر خود را پیش پدر برساند. راقم در رفتن استعجال به کار برده، در عرض هشت روز با وجود تمب گرمای خردادماه (۱۰۲۵ هـ ش) از لاهور به کشمیر رفت (آشنا، ۱۳۸۸: ۴۱۲).

مدّت این امارت فقط چند ماه است؛ چرا که از روز عزیمت آشنا به کشمیر تا ماه رجب سال ۱۰۵۷ که حکومت آن شهر به شاهزاده مرادبخش^{۳۳} اعطا شد، حدود پانزده ماه می‌گذرد (نک: آشنا، ۱۳۸۸: ۴۶۹)، و تاروژی که ظفرخان امارت کشمیر را به شاهزاده تحویل داده، حدود هجده ماه است (نک: همان: ۴۷۱). یعنی عنایت‌خان در خوشبینانه‌ترین صورت هجده ماه (از ربیع الثانی ۱۰۵۶ تا شوال ۱۰۵۷) بر سریر کشمیر تکیه زده بوده است.

۱۱. آثار

عنایت‌خان علاوه بر دیوان شعری که مشتمل است بر انواع قالب‌های از جمله قصیده، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، مثنوی، قطعه، غزل و رباعی، دو اثر منثور در تاریخ سلطنت شاهجهان نیز دارد که هر دو کتاب بازنویسی و ساده‌سازی کتاب منشیانی است چون محمدامین قزوینی (امینای منشی)، شیخ عبدالحمید لاهوری، محمد وارث و سعدالله خان (منشی). کتاب قرنیّه که چون سوانح یک قرن سی ساله را در بر دارد، بدین نام خوانده شده و دیگر کتاب ملخص شاهجهان‌نامه که خلاصه‌شده همان کتاب قرنیّه است. آشنا درباره ضرورت و سبب تألیف کتاب قرنیّه می‌گوید:

به تاریخ چهارم ربیع الاوّل سنه سی و یک جلوس موافق ثمان و ستین و الف که اعلیحضرت به سبب اشتداد کوفتی که عارض ذات مبارک گشته بود، تغییر آب و هوا داده از دارالخلافه شاهجهان‌آباد دهلی به مستقرّ الخلافه اکبرآباد آگره تشریف آورده بودند، از وفور قدردانی و جوهرشناسی، این خانه‌زاد را به خدمت معتبر داروغگی کتابخانه و کارخانجات متعلّق به آن بین الاقران اختصاص بخشید. دور دویم پادشاهنامه که از ابتدای سنه یازده جلوس (۱۰۴۸) تا انتهای سنه بیست، سوانح این ده سال در آن مندرج است، در کتابخانه به نظر احقر درآمد. چون سعدالله خان از عدم ممارست

تاریخ و فقدان مناسبت به فنّ انشاء، تصرف‌های بی‌جا به کار برده، عبارات ناخوش در کتاب داخل کرده، راقم خواست که خلاصه احوال را به فارسی واضح به در نویسد تا طالبان آثار، از وقایع این دولت خداداد، به سهولت متمتع گردند؛ و به این قصد از شب یکشنبه دهم شهر مذکور (ربیع الاول ۱۰۶۸) موافق بیست و پنجم آذر، شروع در این شغل دلفریب نموده، در عرض سی و دو روز، موافق پنجشنبه دوازدهم ربیع الثانی سنه مزبور (۱۰۶۸) از تبدیل عبارات ناگوار و تخفیف مطالبی که سبب تطویل کلام بود، انداختن آنچه به وقایع این دولت تعلق نداشت و تمهیداتی که مطالعه‌کننده را از سر رشته سخن بازمی‌داشت و برطرف نمودن کلمات صاحب‌غرضانه که موجب سلب اعتماد از تاریخ می‌شد، و دور کردن فقراتی که مشعر بر استهزا و معایب سلاطین دیگر بود... و چون نوشته خود را که به تصفیه عبارات و حذف استعارات و تبدیل تمهیدات و افزونی مقدمات و تغییر ضوابط و دیگر تصرفات، از نسخه اصل بیگانه ساخته، کتاب علیحده دید، به خاطر رسید که در عهد عرش‌آشیاکی اکبر پادشاه با وجود شیخ ابوالفضل که به تحریر اکبرنامه مأمور بود، خواجه نظام‌الدین احمد بخشی نیز دفتر علیحده وقایع دولت اکبری به قید تحریر درآورد و جنت‌مکانی جهانگیر پادشاه با آنکه به سنت فردوس مکانی بابر پادشاه عمل نموده، وقایع سلطنت خود را، خود مسوده فرموده‌اند، و میرزا غیاث‌بیگ طهرانی ملقب به اعتمادالدوله در تصفیه عبارات آن کوشیده، معتمدخان بخشی نیز احوال آن حضرت را نوشته و به اقبال‌نامه جهانگیری موسوم ساخته، اگر راقم نیز به نوشتن سوانح دولت شاهجهانی - که لایزال باد- مبادرت نماید، و به همین وتیره دور اول و سیوم پادشاهنامه را نیز اختصار داده تاریخی ترتیب دهد، پر فضولی نکرده خواهد بود. بناءً علیه از روز دوشنبه پانزدهم جمادی الاول (۱۰۶۸) سال مذکور شروع در اختصار وقایع دور اول نیز - که در کتابخانه پادشاهی موجود بود- نموده، روز چهارشنبه بیست و دوم جمادی الثانیه سنه سی و دو جلوس (۱۰۶۸) همایون، در عرض سی و هشت روز، فارغ گردید. و جلد سیوم، که آغاز سنه بیست و یک تا انجام سنه سی سوانح این ده سال آخر قرن اول جلوس در آن مثبت است... فی‌الجمله تغییر و تبدیل در بعضی جاها داده، روز دوشنبه بیست و پنجم ماه و سال مذکور (جمادی الثانیه ۱۰۶۸) از نظر اشرف گذرانید و داخل کتابخانه خاصه شریفه گردید. راقم همان روز شروع در انتخاب آن نیز نموده در عرض بیست و دو روز به در نویسی خلاصه حالات کرده، روز یکشنبه هفدهم رجب همین سال (۱۰۶۸) به اتمام رسانید. و چون این نسخه گرامی مشتمل بر احوال یک قرن جلوس میمنت‌مأنوس است، به قرئیه موسوم گردانید (راشدی، ۱۳۴۶، ج ۴: ۱۷۷۵-۱۷۷۸).

او در مورد فراهم آوردن کتاب ملخص شاهجهان‌نامه نیز توضیح مشابهی می‌دهد:

چون این کمترین در ۴ ربیع الاول سنه سی و یک جلوس همایون... موافق ثمان و ستین و الف (۱۰۶۸) هجری از پیشگاه خلافت به خدمت داروگی کتابخانه... اختصاص یافت و در بیت‌الکتب معلی، ادوار ثلاثه پادشاه‌نامه نوشته شیخ عبدالحمید لاهوری و غیره را که سه دوران مشتمل بر احوال ده سال جلوس میمنت‌مأنوس بندگان اشرف است... به نظر امعان درآورد و عبارات آن را بسیار پرتکلف و به شرح و بسط دید، به خاطر رسانید که چون در عهد عرش‌آشیاکی جلال‌الدین محمد اکبر پادشاه... با وجود شیخ ابوالفضل که به تحریر اکبرنامه مأمور بود، خواجه نظام‌الدین احمد بخشی نیز دفتر علیحده از وقایع سلطنت اکبری به قید تحریر درآورد... و جنت‌مکانی نورالدین محمد جهانگیر پادشاه با آن که... سوانح عهد خلافت خود را، خود مسوده فرموده‌اند، معتمدخان بخشی نیز احوال آن حضرت را نوشته... اگر راقم هم که ابا عن جد نمک‌پروده این دودمان خواقین‌نشان است به تحریر سوانح دولت ابدی‌الاتصال شاهجهان پردازد و در تلخیص آن کوشیده و خلاصه احوال و معظم امور را از مجلد سه‌گانه پادشاه‌نامه شیخ عبدالحمید مذکور به در نویسد و به عبارات واضح درآورد، تاریخ مختصری ترتیب دهد، فضولی نکرده خواهد بود، بلکه در این صورت فواید آن عموم به هم خواهد رسانید. لهذا شروع در این امور نموده، در عرض اندک فرصتی به توفیق الله تعالی فارغ گردید... چون ملخص وقایع تحریر یافته، این نسخه را به «ملخص» موسوم گردانید» (آشنا، ۱۳۸۸: ۴۵ و ۴۴).

احمد گلچین معانی، پژوهشگر کم‌نظیر سبک هندی، دو کتاب ملخص شاهجهان‌نامه و قرئیه را یکی دانسته است: «[آشنا] پادشاهنامه عبدالحمید لاهوری مشتمل بر احوال سی ساله شاهجهان را با نثری شیوا تلخیص کرده «ملخص» نامید که آن را «قرئیه» نیز گفته‌اند» (گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۵۴۱ (پاورقی)).

آنچه از کتاب قرئیه نقل شده، یا در ملخص نیامده یا به اجمال بیان شده است؛ همین نکته نادرست بودن نظر گلچین معانی را اثبات می‌کند. ناگفته نماند که تمام داشته‌ها و دانسته‌های نگارنده از قرئیه، محدود به گفته‌های تذکره شعرای کشمیر بوده و با استناد به همان مطالب مختصر نیز چندین اختلاف فاحش بین قرئیه و ملخص شاهجهان‌نامه به دست آمد که مشتی از آن خرورار را به نظر خوانندگان می‌رساند:

اولاً آشنا در مقدمه ملخص به تلخیص وقایع اشاره می‌کند در حالی که در قرئیه چنین نکرده است. همچنین در رابطه با وجه تسمیه این دو کتاب اظهار می‌دارد که قرئیه چون شامل سوانح یک قرن (یعنی سی سال) است، بدین نام خوانده شده و ملخص به سبب آن که در آن ملخص وقایع تحریر یافته، به این اسم موسوم شده است.

ثانیاً وی در قرئیه یادآور می‌شود که پس از انتصاب به سمت داروغگی کتابخانه، سه جلد پادشاهنامه را ساده‌سازی و بازنویسی کرده، به نظر شاه می‌رساند و وارد کتابخانه می‌کند؛ و در ادامه بیان می‌کند که همان روز شروع به انتخاب آن نیز کرده، خلاصه حالات را در عرض بیست و دو روز می‌نویسد.

ثالثاً توضیحی او که در مورد دریافت اولین منصب خود (در هفت سالگی) در ملخص ثبت کرده، متفاوت از شرحی است که در قرئیه آورده؛ چنان که با مطالعه ملخص از چیستی آن صله یا منصب، مطلبی دستگیر خواننده نمی‌شود اما در قرئیه به تفصیل توضیح داده شده است.

در باره تفاوت جزئیات وقایع دو کتاب نیز شاهد مثال بسیار است ولی برای پرهیز از تطویل کلام، به نکات بالا بسنده می‌شود.

دیگر اثر آشنا جنگ اشعاری بوده موسوم به آینه جهان‌نما. از این مجموعه نه در منبعی صحبت شده و نه در فهرست کتابخانه ملی نشانی از آن یافته شد اما در مثنوی‌های آشنا، یک مثنوی با عنوان «جهان‌نما» توضیحات ارزنده و کاملی درباره سبب تألیف و چیستی این کتاب به دست می‌دهد. عنایت‌خان در این شعر از دوره‌ای سخن می‌گوید که دچار افسردگی بوده و فکر جمع‌آوری چنین مجموعه‌ای خون تازه به رگ‌هایش می‌آورد:

عمری به شمار مرده بودم	از وضع جهان فسرده بودم
خود را به هزار الم سپرده	بودم ز غم جهان فسرده
در کنج الم نشسته دلتنگ	بر سینه ز مشت می‌زدم سنگ
ناگه سخن از برات تازه	بخشید مرا حیات تازه
بختم که ز خواب بود سرشار	گشت از سخن بلند بیدار
معشوقه نظم شد حبیبم	شد عمر دوباره‌ای نصیبم
یک‌چند به اشتیاق بسیار	من بودم و انتخاب اشعار ...
هر جا سخن بلند دیدم	وز هر که به محفلی شنیدم

مشهور به روزگار کردم ...	بر صفحه دل نگار کردم
بس خشت ز جلد می تراشید	از بهر بنامش دل به آمید
این آینه جهان نما را	تا ساخت تمام این بنا را
آرایش این کتاب کردم ...	از هر سخن انتخاب کردم
مشهور نمودمش به آفاق	چون یافتمش به نیکویی طاق
کرد آینه جهان نما نام	چون دید خرد ز روی الهام
(آشنا، بی تا الف: ب ۵۷ و ۵۶)	

مطلب دیگری که ذهن نگارنده را به خود مشغول داشته این است که آیا عنایت خان هنگام انتخاب نام این کتاب، به نام پادشاه عصر، یعنی شاهجهان گورکانی، نظر داشته یا خیر؟ یعنی شاید آشنا پس از ترتیب دادن کتاب و یافتن دماغ دوباره، به این فکر افتاده باشد که آن را به نام شاهجهان کند و صله ای دریافت نماید. شاید ابتدا این طور خیال شود که اگر تعدی در کار بود، حتماً در این مثنوی بدان اشاره ای می شد اما بعید نیست که کتاب مزبور بی هیچ حرفی به شاه پیشکش شده باشد، چنان که در موقعیت مشابه نیز چنین کرده است. پیشتر دانستیم که آشنا لقب عنایت خانی را به عنوان صله یک مثنوی گرفته اما در ملخص شاهجهان نامه این طور عنوان می کند که لقب مذکور از جانب شاه به او مرحمت شده است؛ بی آنکه از خواهش خود چیزی بگوید. احتمال دیگر هم این است که چون کتاب ملخص، خلاصه وقایع را در خود دارد، از شرح ما وقع پرهیز کرده و شاید در متن کامل آن، یعنی کتاب قرینه به تفصیل بیان شده باشد.

۱۲. نتیجه گیری

زندگی و هنر عنایت خان آشنا تا حد زیادی در پرده خمول مانده که آن را دلایلی است، از جمله: در هند زاده شدن و هیچگاه به ایران سفر نکردن، و هم دوره بودن با شاعران طراز اولی مانند صائب، کلیم، سلیم و زیر سایه نام این بزرگان ماندن. این شاعر به واسطه مقام و مرتبه پدر و پدر بزرگ، در هفت سالگی به منصبی رسید که پیش از آن به هیچ کودک و نوجوانی اعطا نشده بود و در کنار طی کردن پله پله مراتب نظامی، در مشاغل دیوانی چون داروغگی داغ نیز وارد شد تا جایی که به سمت داروغگی حضور، که جز به خانه زادن مورد اطمینان داده نمی شد، نائل آمد؛ چرا که پدر بزرگش وزیر جهانگیر شاه (پدر شاهجهان) بود و پدرش، ظفرخان، از امرای شاهجهانی. از دیگر سو مادر عنایت خان، خواهرزاده بانو ممتاز محل، ملکه ایرانی شاهجهان بود. آشنا با نامه و دستور مستقیم شاهجهان، نزدیک دو سال به جای پدر به حکومت کشمیر فرستاده شد و در آخرین سال سلطنت وی سمت داروغگی کتابخانه سلطنتی را دریافت کرد. عنایت خان به عنوان فرمانده، هزار و پانصد پیاده و دوست سوار، تحت فرمان داشت و در جنگ قدرتی که میان فرزندان شاهجهان در گرفت، به همراه پدر، در سپاه ولیعهد شاه گورکانی، یعنی شاهزاده داراشکوه، شمشیر زد. به این ترتیب سرتاسر زندگی این شاعر ایرانی تبار سبک هندی در کشمکش های سیاسی عصر گذشت. با این حال این ستیز و آویزها توانستند عنایت خان را از پرداختن به شعر یکسره بی نصیب نگه دارند، و آشنا توانست در اوقات فراغت از آرایش های سرد دنیوی، دیوانی در حدود پنج هزار بیت از خود به یادگار بگذارد.

پی نوشت

۱. خود تذکره یافت نشد. از تذکره شعرای کشمیر منقول است (ج ۱، ص ۱۹).

۲. آیین «وزن» از مخترعات حضرت عرش آشیانی [جلال الدین محمد اکبر پادشاه] است و آن حضرت ذات مبارک خود را در سالی دو مرتبه، در انتهای سال شمسی و قمری از سنین عمر، وزن می فرمودند و در وزن شمسی دوازده بار، نوبت اول به طلا و یازده نوبت به دیگر اشیا و در وزن قمری هشت بار، به مرتبه اول به نقره و هفت مرتبه به اشیا دیگر و

۳. وجوه وزن در مصارف تصدق صرف می‌شد. و حضرت جنت مکانی [نورالدین محمد جهانگیر پادشاه] نیز به تبعیت آن حضرت هر سال این رسم کثیر المنفعت را به عمل می‌آوردند. خاقان کثیر الاحسان [شاهجهان پادشاه] از جود و [گشاده] دستی، در وزن شمسی، وزن به نقره و در وزن قمری، وزن به طلا بر اشیای مقرر افزودند. (آشنا، ۱۳۸۸: ۷۵)
۴. جشن وزن قمری سال ۱۰۴۴ در کشمیر برگزار شد.
۵. royal asiatic society (کتابخانه انجمن آسیایی سلطنتی لندن).
۶. این مثنوی تنها در سایت کتابخانه انجمن سلطنتی آسیایی قابل مطالعه است که آدرس آن به قرار زیر است:
<https://royalasiaticcollections.org/ras-persian-310-the-masnavi-of-zafar-khan/>
۷. چیز کوچکی که در بغل گنجد. مثال ساعت بغلی، دفتر بغلی، کیف بغلی، قرآن بغلی (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «بغلی»).
۸. این مطلب، به همراه شواهد ذیل توسط دوست شاعرم، جناب آقای محمدعلی کردی یادآوری شد:
- بود یک شمه از ناسازی گردون به می خواران
که ابر بی مرورت در شب آدینه می‌بارد
(صائب تبریزی، ۱۳۹۱، ج ۳: ۱۴۱۳)
- در جوانی ز می ناب گذشتن ستم است
شبه خود شب آدینه نمی‌باید کرد
(همان: ۱۶۲۳)
۹. ظاهراً منظور از جمع فرداین، نماز جماعت روز جمعه است. (عنصر المعالی، ۱۳۹۰: ۳۱۰)
۱۰. جهانگیر پادشاه.
۱۱. معروف، مشهور، نامدار.
۱۲. مانند مدال تمثال شاه که تا عهد قاجار نیز مرسوم بود.
۱۳. بزرگ‌منشی کردن (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «نب»).
۱۴. مرگ.
۱۵. شاه.
۱۶. آن است که عنبر را در مشبک طلا یا نقره بگذارند و آن را در دست دارند و می‌بویند (چندبهار، ۱۳۹۸: ذیل «شمامه عنبر»).
۱۷. توله طلا: واحد سنتی وزن در کشورهای آسیای جنوبی مانند هند و پاکستان که معادل ۱۱/۶۶ گرم است.
۱۸. برابر «تیول». در دوره ایلخانی تا قاجار، ملک یا زمینی بوده که از طرف پادشاه به کسی واگذار می‌شد تا با درآمد آن زندگی کرده و حقوق و مخارج خود را از مالیات آنجا تأمین کند.
۱۹. تذکره‌نویسان گفته‌اند وی در جوانی نسبت به نواهی اسلام بی‌توجه بود و سپس توبه کرد؛ حال آنکه با دانستن تاریخ تولد و توبه او معلوم می‌شود که ظفرخان در پنجاه سالگی موفق به توبه شده است. پس یا جوان خواندن وی به علت ندانستن این دو تاریخ بوده یا اینکه تقسیم‌بندی قدما از ادوار زندگی با امروز تفاوت داشته و ایشان پنجاه ساله را نیز جوان تلقی می‌کرده‌اند.
۲۰. طبق حساب جمل برابر ۱۰۶۴ است.
۲۱. اگر «بخوابت» طبق رسم الخط امروز، یعنی به صورت «به خوابت» نوشته شود، حاصل کل عبارت برابر ۱۰۶۹ می‌شود نه ۱۰۶۴.
۲۲. پدر بزرگ مادری آشنا که ذکرش در ادامه خواهد آمد.
۲۳. معادل امروزی آن استان و ایالت است (پناهی، ۱۳۹۸: ذیل «صوبه»).
۲۴. به نقل از مأثر الکرام، ج ۲، ۷۶۳ و ۷۶۲.
۲۵. وی در زمان شاه تهماسب وزارت اصفهان را داشته و فرزندش خواجه غیاث‌الدین محمد (اعتمادالدوله جهانگیری)، پدر نورجهان بیگم ملکه مقتدر جهانگیر پادشاه بوده است.
۲۶. مولانا میرزا احمد تهرانی که در زمان شاه تهماسب سال‌ها به عنوان کلاتر (داروغه، فرماندار یا شهربان) ری خدمت می‌کرد و در دوران سلطان محمد خدابنده نیز در مقام خود ابقا شد. وی پدر «امین رازی»، مؤلف تذکره هفت اقلیم است.
۲۷. پدر شاعر پرآوازه قرن یازدهم «شاپور تهرانی» است.
۲۸. ثلث و سه یک فرسخ را گویند و آن سه هزار گز است و بعضی گویند چهارهزار گز است و زیاده از این نیست (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «کروه»).
۲۹. واحد مسافت. در روم قدیم برابر ۱۶۲۰ یارد انگلیسی و معادل با ۱۴۸۲ متر فرانسوی (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «میل»).

۲۹. در حساب جمل، حرف غین برابر عدد هزار است.
۳۰. «عالمگیر» لقب سلطان اورنگ‌زیب سومین پسر شاهجهان و جانشین اوست.
۳۱. در هندوستان گروهی از منصبداران که حالا به تیراندازان شهرت دارند و این اصطلاح عهد اکبرپادشاه است و گروه مذکور نسبت منصبداران کم‌مایه و بی‌اعتبار باشد (آرزو، ۱۳۶۳: ذیل «احدی»).
۳۲. حد فاصل عشره ثالث ربیع الاول تا هشتم ربیع الثانی سال ۱۰۵۶ هجری قمری.
۳۳. چهارمین پسر شاهجهان

منابع

- آرزو، سراج‌الدین علی‌خان (۱۳۸۳) تذکره مجمع التّغایس، دوره سه جلدی، به کوشش: زیب التّساء علی‌خان (سلطان علی)، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- آرزو، سراج‌الدین علی‌خان (۱۳۶۳) چراغ هدایت [ضمیمه غیاث اللّغات]، به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
- آزاد بلگرامی، میرغلامعلی (۱۳۹۳) تذکره سرو آزاد، تصحیح: میرهاشم محدث، تهران: سفیر اردهال.
- آشنا، محمّدطاهر عنایت‌خان (۱۳۸۸) ملخص شاهجهان‌نامه، مقدمه و تصحیح و تحشییه: جمیل الرحمن، دهلی نو: مرکز تحقیقات فارسی رابزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران.
- آشنا، محمّدطاهر عنایت‌خان (بی‌تا الف) دیوان آشنا، نسخه خطی، کتابخانه دانشگاه تهران، شماره بازیابی نسخه: ۷۷۶۱.
- آشنا، محمّدطاهر عنایت‌خان (بی‌تا ب) دیوان آشنا، نسخه خطی، کتابخانه رضا رامپور، شماره بازیابی نسخه: ۳۵۲۳ ردیف ۳۰۳۹ م.
- آشنا، محمّدطاهر عنایت‌خان (۱۰۹۱) دیوان آشنا، نسخه خطی، کتابخانه مولانا آزاد، شماره بازیابی نسخه: (H.G. 47/106) ۲۴۸.
- آشنا، محمّدطاهر عنایت‌خان (۱۰۶۰) دیوان آشنا، نسخه خطی، کتابخانه ذخیره سلیمان، شماره بازیابی نسخه: ۷۰۱/۲۶.
- احسن کشمیری، ظفرخان (بی‌تا) دیوان احسن کشمیری، نسخه خطی، کتابخانه مجلس، شماره قفسه: ۱۸۲۹۲، شماره ثبت کتاب: ۲۰۹۴۵۷.
- احسن کشمیری، ظفرخان (۱۳۵۵) دیوان ظفرخان احسن، تحقیق و تصحیح: محمّداسلم‌خان، دهلی نو: نعمانی پریس.
- احسن کشمیری، ظفرخان (۱۰۷۳) مثنوی جلوۀ ناز و مثنوی میخانه راز، نسخه خطی، کتابخانه انجمن سلطنتی آسیایی بریتانیای کبیر و ایرلند، شماره بازیابی نسخه: ۳۱۰.
- اصغر، آفتاب (۱۳۶۴) تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان (تیموریان بزرگ از بابر تا اورنگ‌زیب)، لاهور: خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران.
- اورنگ‌آبادی، شفیق (لچهمی نراین) (۱۹۷۷) تذکره شام غریبان (تذکره شعرای فارسی که از ایران به هند آمده بودند)، مرتبه [تصحیح]: محمّد اکبرالدین صدیقی، کراچی: انجمن ترقی اردو.
- ایمان، رحم علی‌خان (۱۳۴۹) تذکره منتخب اللّطایف، با مقدمه تاراچند، به اهتمام سیدمحمّدرضا جلالی نائینی و سیدامیرحسن عابدی، تهران: تابان.
- بیگم، سیده بشیرالتّساء (مترجم) (۱۹۹۸) تاریخ ادبیات فارسی در زمان تیموریان هند (ترجمه بزم تیموریّه به فارسی)، حیدرآباد: اعجاز پرنتنگ پریس.
- پناهی، ثریا (۱۳۹۸) فرهنگ مختصر اصطلاحات دیوانی شبه‌قاره (عصر اکبرشاه)، با مقدمه احمد سمیعی گیلانی، تهران: علمی و فرهنگی.
- چند اخلاص، کشن (۱۲۰۷ هـ ق) تذکره همیشه‌بهار، نسخه خطی، کتابخانه ملی، شماره بازیابی نسخه: ۱۳۲۷۱.
- چند بهار، لاله‌تیک (۱۳۹۸) بهار عجم، دوره سه جلدی، تصحیح: کاظم دزفولیان، تهران: طلایه.
- حسن‌خان بهادر، سیدمحمدصدیق (۱۲۹۳ هـ ق) تذکره شمع انجمن، به اهتمام مولوی محمّد عبدالمجیدخان، بی‌جا: بی‌نا.
- خوشگو، بندرا بن داس (۱۴۰۰) سفینه خوشگو، ج ۲، تحقیق و تصحیح: سیدکلیم اصغر، تهران: مجلس شورای اسلامی.

- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷) لغت نامه، دوره پانزدهم جلدی، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
- رازی، امین (۱۳۷۸) تذکره هفت اقلیم، ج ۱، تصحیح، تعلیقات و حواشی: سیدمحمدرضا طاهری «حسرت»، تهران: سروش.
- راشدی، سیدحسام‌الدین (۱۳۴۶) تذکره شعرای کشمیر، دوره چهارم جلدی، لاهور: اقبال
- سرخوش، محمدافضل (۱۹۵۱) تذکره کلمات الشعراء الف، مرتبه [تصحیح]: محمدحسین محوی لکهنوی، بمبئی: دانشگاه مدرس.
- سرخوش، محمدافضل (۱۳۸۹) تذکره کلمات الشعراء، تصحیح: علیرضا قزوه، تهران: مجلس.
- شاهنوازخان، میرعبدالزاق صمصام‌الدوله (۱۳۸۸) بهارستان سخن، تصحیح و تعلیق: عبدالمحمد آیتی و حکیمه دسترنجی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- شاهنوازخان، میرعبدالزاق صمصام‌الدوله (۱۸۹۰ و ۱۸۸۸) مآثر الامراء، دوره دو جلدی، به تصحیح: مولوی عبدالرحیم و قدری به تصحیح: مولوی میرزا اشرف‌علی، کلکته: ایشیانتک سوسایتی بنگاله.
- صائب تبریزی، محمدعلی (۱۳۹۱) دیوان صائب تبریزی، دوره هفت جلدی، به کوشش محمد قهرمان، تهران: علمی و فرهنگی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۶) تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵/۱، تهران: فردوس.
- صفوی، سام میرزا (۱۳۸۴) تذکره تحفه سامی، تصحیح و تحشیه: رکن‌الدین همایون فرخ، تهران: اساطیر.
- طباطبایی، منشی غلامحسین (بی‌تا) سیر المتأخرین، ج ۱، بی‌جا: نولکشور.
- عابدی، امیرحسن (۱۳۷۷) گفتارهای پژوهشی در زمینه ادبیات فارسی، گردآوری: سیدحسن عباس، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- عاشقی، حسین‌قلی‌خان عظیم‌آبادی (۱۳۹۱) تذکره نشتر عشق، ج ۱ الف، تصحیح و تعلیقات: سیدکمال حاج سیدجوادی، تهران: میراث مکتوب.
- عبدالرشید، خواجه (۱۳۴۶) تذکره شعرای پنجاب، لاهور: اقبال.
- عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر (۱۳۹۰) قابوسنامه، به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: علمی و فرهنگی.
- گنبدو، محمدصالح (۱۹۷۲ و ۱۹۶۷) عمل صالح الموسوم به شاهجهان‌نامه، دوره سه جلدی، ترتیب و تحشیه: غلام یزدانی، ترمیم و تصحیح: وحید قریشی، لاهور: مجلس ترقی ادب.
- کلیم همدانی، ابوطالب (۱۳۹۵) مثنوی پادشاهنامه، تصحیح و مقدمه: سیدمحمدیونس جعفری، دهلی نو: اسلامی کتاب گهر.
- کهوبی‌های، پیرغلام‌حسن (۱۹۶۰) تاریخ حسن (حصه چهارم در ذکر شعرای فارسی)، سرینگر: محکمه تحقیق و اشاعت حکومت جامو و کشمیر.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۶۸) تذکره پیمانه، تهران: سنایی.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۶۹) کاروان هند، دوره دو جلدی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- گوپاموی، محمد قدرت‌الله (۱۳۹۱) تذکره نتایج الافکار، با مقدمه، تصحیح و تعلیق یوسف بیگ باباپور، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- گورکانی، نورالدین محمد جهانگیر (۱۳۵۹) جهانگیرنامه (توزک جهانگیری)، به کوشش محمد هاشم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- لاهوری، ملا عبدالحمید (۱۸۶۷ و ۱۸۶۸) پادشاهنامه، دوره دو جلدی (در سه مجلد)، تصحیح: مولوی کبیرالدین احمد و مولوی عبدالرحیم، کلکته: کالج پریس.
- مخلص لاهوری، آندرام (۲۰۱۷) تذکره شعرای فارسی، با مقدمه و تصحیح و ترتیب صولت علی‌خان، راجستان: مولانا ابوالکلام آزاد.
- مخلص لاهوری، آندرام (۱۳۹۵) مرآت الاصطلاح، مقدمه و تصحیح: چندر شیکهر و حمیدرضا قلیچ‌خانی و هومن یوسفدهی، تهران: سخن.

نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۷۸) تذکره نصرآبادی، ج ۱، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر. دیوانی، محمدرضا (۱۳۸۴) دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه‌قاره، ج ۱، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
 هاشمی بنبانی دهلوی، عبدالرحمن شاهنوازخان (۱۲۶۲ هـ.ق) مرآت آفتاب‌نما، نسخه خطی، کتابخانه ملی، شماره بازبایی نسخه: ۵-۲۴۰۷۷.

References

- Abdul Rashid, K. (1967). *Tazkareh of Punjab Poets*. Lahore: Iqbal. [In Persian]
- Abedi, A. H. (1998). *Research Discourses on Persian Literature* (S. H. Abbas, ed.). Tehran: Bonyad Moghoofat Dr. M. Afshar. [In Persian]
- Ahsan Kashmiri, Z. K. (1662). *Masnavi of Jelveh-ye Naz and Masnavi of Meykhane-ye Raz* (manuscript). Library of The Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland, Retrieved From: 310. [In Persian]
- Ahsan Kashmiri, Z. K. (1976). *Diwan* (M. Aslam Khan, ed.). New Delhi: Nomani Press. [In Persian]
- Ahsan Kashmiri, Z. K. (n.d.). *Diwan* (manuscript). Majlis Library, Book Registration Number: 209457. [In Persian]
- Arzoo, S. A. K. (1984). *Chiragh Hedayat* [Supplement to Ghiyath al-Loghat] (M. Tharwat, ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Arzoo, S. A. K. (2004). *Tazkareh-ye Majma' al-Nafayes* (Z. Ali Khan, ed.). (Vols. 1-3). Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan. [In Persian]
- Asghar, A. (1985). *Persian Historiography in India and Pakistan (The Great Timurids from Babur to Aurangzeb)*. Lahore: House of Culture of The Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Asheghi, H. G. K. A. A. (2012). *Tazkareh-ye Neshtar Eshgh* (S. K. Haj Seyyed Javadi, ed.). (Vol. 1 A). Tehran: Miras Maktoob. [In Persian]
- Ashna, M. T. (Inayat Khan). (1650). *Diwan* (manuscript). Sulayman's Collection Library. Retrieval Number: 701/26. [In Persian]
- Ashna, M. T. (Inayat Khan). (1680). *Diwan* (manuscript). Maulana Azad Library. Retrieval Number: 248 (H.G.47/106). [In Persian]
- Ashna, M. T. (Inayat Khan). (2009). *Summary of Shah Jahan Nameh* (Jamil Rahman, ed.). New Delhi: Persian Research Center, Cultural Counseling, Embassy of The Islamic Republic of Iran. [In Persian]
- Ashna, M. T. (Inayat Khan). (n.d.) *Diwan* (A) (manuscript). University of Tehran Library. Retrieval Number: 7761. [In Persian]
- Ashna, M. T. (Inayat Khan). (n.d.) *Diwan* (B) (manuscript). Reza Rampour Library, Retrieval Number: 3523 Row 3039 M. [In Persian]
- Aurangabadi, Sh. (Lachami Narayan) (1977). *Tazkareh-ye Sham Ghariban (Tazkareh Persian Poets Who Came to India from Iran)* (M. A. Siddiqui, ed.). Karachi: Anjuman Tarqqi Urdu. [In Persian]

- Azad Belgrami, M. G. A. (2014). *Tazkareh-ye Sarv-e Azad* (M. H. Mohaddes, ed.). Tehran: Safir Ardehal. [In Persian]
- Begum, S. B. (trans). (1998). *History of Persian Literature during the Timurid Period in India* (Translation of Bazm Timurie into Persian). Hyderabad: Ijaz Printing Press. [In Persian]
- Chand Bahar, L. (2019). *Bahar Ajam* (K. Dezfulian, ed.). (Vols. 1-3). Tehran: Talaiyeh. [In Persian]
- Chand Ikhlas, K. (1792). *Tazkareh-ye Hamishe Bahar* (manuscript). National Library, Retrieval Number: 13271. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dictionary* (M. Moein & S. J. Shahidi, eds.). (Vols. 1-15). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Golchin Maani, A. (1989). *Tazkareh-ye Peymaneh*. Tehran: Sanai. [In Persian]
- Golchin Maani, A. (1990). *The Caravan of India* (Vols. 1-2). Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian]
- Gopamoy, M. Q. (2012). *Tazkareh-ye Natayej al-Afkar* (Y. B. Babapour, ed.). Qom: Majma' Zakhayer Islami. [In Persian]
- Gourkani, N. M. J. (1980). *Jahangir Nameh (Tuzak Jahangiri)* (M. Hashem, ed.). Tehran: Bonyad Farhang Iran. [In Persian]
- Hashemi Benbani Dehlavi, A. R. (Shahnawaz Khan). (1845). *Merat Aftab Nama* (manuscript). National Library. Retrieval Number of Copy: 24077-5. [In Persian]
- Hassan Khan Bahadur, S. M. S. (1876). *Tazkareh-ye Sham'-e Anjoman* (M. Abdul Majid Khan, ed.). n.p.: n.p. [In Persian]
- Iman, R. A. K. (1970). *Tazkareh-ye Montakhab al-Latayef* (S. M. R. Jalali Naeni & S. A. H. Abedi, eds.). Tehran: Taban. [In Persian]
- Kalim Hamadani, A. T (2016). *Mathnavi-e Padeshah Nameh* (S. M. Y. Jafari, ed.). New Delhi: Islami Ketab Gohar. [In Persian]
- Khoshgo, B. (2021). *Safineh-ye Khoshgoo* (S. K. Asghar, ed.) (Vol. 2). Tehran: Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Kohviami, P. G. H. (1960). *Tarikh-e Hasan (Part Four in Mention of Persian Poets)*. Srinagar: Jammu and Kashmir Government Research and Publications Office. [In Persian]
- Konbo, M. S. (1972 & 1967). *Amal-e Saleh Called to Shah Jahan Nameh* (G. Yazdani & V. Qurayshi, eds.). (Vols. 1-3). Lahore: Majlis-e Tarqqi-e Adab. [In Persian]
- Lahori, M. A. H. (1868 & 1867). *Padeshah Nameh* (M. K. Ahmad & M. A. Rahim, eds.). (Vols. 1-2). Kolkata: College Press. [In Persian]
- Mukhlis Lahori, A. (2016). *Merat al-Estelah* (Ch. Shikhar, H. R. Qlich Khani, and H. Yousof Dehi, eds.). Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Mukhlis Lahori, A. (2017). *Tazkareh Shoarai Farsi* (S. Ali Khan, ed.). Rajasthan: Maulvi Abul Kalam Azad. [In Persian]

- Nasiri, M. R. (ed.) (2005). *Encyclopedia of Persian Language and Literature in the Subcontinent* (Vol. 1). Tehran: Farhangestan Zaban & Adab Farsi. [In Persian]
- Nasr Abadi, M. T. (1999). *Tazkareh Nasr Abadi* (M. Naji Nasrabadi, ed.). (Vol. 1). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Onsor al-Ma'ali, K. (2011). *Qaboos Nameh* (Gh. H. Yousofi, ed.). Tehran: Elmi & Farhangi. [In Persian]
- Panahi, S. (2019). *A Concise Dictionary of Subcontinental Court Terms (Akbar Shah Era)* (A. Sami'i Gilani, ed.). Tehran: Elmi & Farhangi. [In Persian]
- Rashidi, S. H. (1967). *Tazkareh Shoarai Kashmir* (Vols. 1-4). Lahore: Iqbal. [In Persian]
- Razi, A. (1999). *Tazkareh Haft Eqlim* (S. M. R. Taheri "Hasrat", ed.). (Vol. 1). Tehran: Soroush. [In Persian]
- Saeb Tabrizi, M. A. (2012). *Diwan* (M. Ghahraman, ed.). (Vols. 1-7). Tehran: Elmi & Farhangi. [In Persian]
- Safa, Z. (1987). *History of Literature in Iran* (Vol. 5/1). Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Safavi, S. M. (2005). *Tazkareh Tohfeh Sami* (R. Homayunfarkh, ed.). Tehran: Asatir. [In Persian]
- Sarkhosh, M. A. (1951). *Tazkareh Kalamat al-Shoara* (A) (M. H. Mahvi Lucknow, ed.). Mumbai: University of Madras. [In Persian]
- Sarkhosh, M. A. (2010). *Tazkareh Kalamat al-Shoara* (B) (A. R. Qazveh, ed.). Tehran: Majles. [In Persian]
- Shahnawaz Khan, M. A. (1890 & 1888). *Ma'ather al-Omara* (M. A. Rahim & M. M. Ashraf Ali, eds.). (Vols. 1-2). Kolkata: Asiatic Society of Bengal. [In Persian]
- Shahnawaz Khan, M. A. (Samsama al-Douleh). (2010). *Baharestan Sokhan* (A. M. Ayati & H. Dastranji, eds.). Tehran: Anjoman Asar & Mafakher Farhangi. [In Persian]
- Tabatabaei, M. G. (n.d.). *Siyar al-Mutakherin* (Vol. 1). n.p.: Newal Kishore. [In Persian]